

“İMAM MUSHAF”IN HANGİ MUSHAF OLDUĞUNA DÂİR KRONOLOJİK BİR TETKİK

Kabul Tarihi: 09.08.2016
Yayın Tarihi: 31.10.2016

Yunus Emre GÖRDÜK*

Öz

Bu makale, “İmam Mushaf” tabirinin hangi mushaf kastedilerek kullanıldığına dâir bir tetkiki içermektedir. Gördüğümüz kadarıyla ilk dönemde daha net olan söz konusu tavsif daha sonra farklı müellifler tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. Özellikle son zamanlarda yapılan birçok Türkçe çalışmada konuyla ilgili çelişkili bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Gerçek şu ki kadim ve klasik kaynaklarda Hz. Ebû Bekir Mushafı “İmam Mushaf” şeklinde tanımlanmamaktadır. Buna karşın genel anlamda Hz. Osman döneminde çoğaltılan mushafların tümü; özelde hilâfet merkezi Medîne’de bırakılan mushaf “İmam Mushaf” olarak anılagelmiştir. Yapılan tetkik neticesinde vardığımız kanaat, “İmam Mushaf” diye adlandırılan mushafın Hz. Osman’ın şahsî mushafı olduğu yönündedir ve birçok müellifin tespiti de bunu doğrulamaktadır. İslam Devleti’nin merkezi bölgelerine gönderilmek üzere istinsah edilen mushafalara temel teşkil eden bu mushaf, Hz. Osman’ın Hz. Ebû Bekir Mushafı’nı esas alarak imlâ ettirdiği ilk mushaftır.

Anahtar kelimeler: İmam Mushaf, Ebû Bekir, Osman, Medine, İstinsah.

A CHRONOLOGICAL RESEARCH ON THE QUESTION OF “WHICH MUSHAF IS İMAM MUSHAF?”

Abstract

This article contains a study about the term of “İmam Mushaf” and what is meant by the “İmam Mushaf”. As far as we understand in the first period this term was clearer but then used by different authors to different meanings. Especially, presence of the conflicting informations in many turkish studies on this subject draws our attention in recent years. The truth is that Mushaf of Caliph Abu Bakr is not described as “İmam Mushaf” in the oldest and classical Islamic sources. On the other hand it is understood that, in general, all of the replicated Mushafs in Caliph Uthman period; in particular, the Mushaf left in Madinah -center of Islamic State- was known as “İmam Mushaf”. The result which obtained with this study, “İmam Mushaf” is the personal Mushaf of Caliph Uthman and his Mushaf has been a basis for Mushaf copies sent to the Islamic state’s central regions. Many authors detection also confirms this conviction. Consequently, Uthman’s personal Mushaf is the first copy which based on the Abu Bakr’s Mushaf.

Key words: İmam Mushaf, Abu Bakr, Uthman, Madina, İstinsakh.

Giriş

Hz. Ebû Bekir’in halifeliği döneminde ilk defa iki kapak arasında bir araya getirilen “Mushaf”¹, Hz. Osman zamanında teksir edilerek İslam Devleti’nin merkezi bölgelerine gönderilmiş ve daha sonra istinsah edilen mushafalarda bu ilk nüshalar esas alınmıştır.² Bazı müellifler, Hz. Osman zamanında istinsah edilen mushafaların dört adet olduğunun belirterek bu yönde yaygın bir kanaatin varlığından söz etmektedir. Bu rakama göre Hz. Osman üçünü Kûfe, Basra ve Şam’a göndermiş dördüncüsünü ise Medîne’de kendi yanında bırakmıştır.³ Ebû Hâtim es-Sicistânî (v. 255/869) yedi mushafın yazıldığını ve bunların altısının Mekke, Şam, Yemen, Bahreyn, Basra ve Kûfe’ye

* Doç. Dr., Balıkesir Üni. İlahiyat Fak. Temel İslam Bilimleri Blm. Tefsir Ana Bilim Dalı.

¹ İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî (v. 316/928), *Kitâbu’l-Mesâhif*, Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut 2002, I, 153-155; ez-Zerkeşi, Bedrüddin Muhammed, *el-Burhan fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabî, Beyrut 1957, I, 235, 239.

² Bkz. ez-Zerkeşi, *el-Burhan*, I, 235-243.

³ Ebu’l-Vefâ el-Hevrîni, Nasr b. eş-Şeyh Nasr (v. 1291/1874), *el-Metâli ‘u’n-Nasriyye li’l-Metâbi ‘i’l-Mısriyye*, Mektebetü’s-Sünne, Kâhire 2005, s. 75.

gönderildiğini yedincisinin Medîne’de bırakıldığını belirtir.⁴ Sayının kaç olduğuyula ilgili farklı görüşlerin ötesinde değişmez hakikat şudur ki Hz. Osman, mushafın resm-i hattı konusunda müminleri aynı çatı altında toplamayı başarmıştır. Keskiöglü’nün ifadesiyle Hz. Ebû Bekir mushafı cem etmişti, Hz. Osman ise halkı o mushafa cem etmiştir. Yani biri halk için Kur’ân’ı toplarken, diğeri resm-i hat konusunda halkı bir araya getirerek onları Kur’ân etrafında toplamış ve ihtilafı bertaraf etmiştir.⁵

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, özellikle ilk döneme ait ‘Ulûmu’l-Kur’ân eserlerinde “المُصْحَفُ الْإِمَامُ” /İmam Mushaf” tabirine rastlanmadığını söylemek mümkündür. İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî (v. 316/928) ve diğere bazı müellifler tarafından nakledilen “Ey Muhammed’in (sas) ashâb! Toplanın ve insanlar için bir ‘imam (mushaf) yazın!”⁶ şeklindeki rivâyette Hz. Osman tarafından mushaf kastedilerek yapılan “imam” vurgusu bir kenara bırakılırsa; Hz. Ebû Bekir zamanında iki kapak arasında bir araya getirilen Kur’ân metninin “المُصْحَفُ”⁷, “مُصْحَفٌ”⁸, “الْكِتَابُ”⁹, “الصَّحِيفَةُ”¹⁰; Hz. Osman’ın teksir ettiği nüshaların ise “مُصْحَفٌ”¹¹, “مصحف عثمان”¹², “المصاحف”¹³ gibi nitelemelerle anıldığı görülmektedir.

Hz. Osman’ın önce imlâ ettirip daha sonra çoğalttırdığı Mushafın, bütün müminleri Kur’ân’ın resm-i hattı konusunda âdeta bir safta topladığı için¹⁴ önceleri “الإمام” sıfatıyla tavsif edildiği ve bu mushafın, zaman içinde “المُصْحَفُ الْإِمَامُ” /İmam Mushaf” şeklinde anılageldiği anlaşılmaktadır. Bazı müelliflerce Hz. Osman döneminde teksir edilen ilk nüshaların tamamı için “İmam Mushaf” tanımlaması yapıldığı gibi sadece Hz. Osman’ın bulunduğu merkez olan Medîne’de kalan nüshayı ifade etmek için de “İmam Mushaf” tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bu tabir nadiren -özellikle bazı çağdaş Türkçe teliflerde- Hz. Ebû Bekir’in cem ettirdiği Mushaf için de kullanılmıştır, ancak bunun isabetli olduğunu söylemek imkan dahilinde değildir. İlgili örnekler makalenin ilerleyen kısımlarında sunulacaktır.

Böyle bir makalenin vücuda gelmesine, Kur’ân İlimleri, Tefsir Tarihi, Tefsir Usûlü gibi sahalarda Türkçe kaleme alınan bazı çalışmalardaki dikkat çekici karışıklığın sebep teşkil ettiği belirtilmelidir. Öyle ki bazen aynı müellifin iki farklı çalışmasında bile tenâkuz içeren iki farklı bilgiye rastlanmaktadır. Haliyle bu durum okuyucularda bir kafa karışıklığına ve konuyla ilgili göz

⁴ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu’l-Mesâhif*, I, 239; es-Suyûtî, Celâluddîn (v. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, el-Hey’etü’l-Misriyyeti li’l-Âmme, Kâhire 1974, I, 211.

⁵ Keskiöglü, Osman, *Kur’ân Tarihi*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1953, s. 161.

⁶ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu’l-Mesâhif*, I, 204.

⁷ el-Kâsım b. Sellam, Ebû Ubeyd (v. 224/838), *Fedâilu’l-Kur’ân*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1995, s. 282; en-Nesâî, el-İmam Ebû Abdîrrahman Ahmed (v. 303/915), *Fedâilü’l-Kur’ân*, Dâru İhyâi’l-’Ulûm, Beyrut 1992, s. 13; İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu’l-Mesâhif*, I, 167, 196, 200; el-Müstağfirî, Ebu’l-Abbâs Ca’fer b. Muhammed (v. 432/1040-41), *Fedâilü’l-Kur’ân*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2008, I, 354.

⁸ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu’l-Mesâhif*, I, 167, 196, 200.

⁹ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu’l-Mesâhif*, I, 169. (Mezkûr kelime, “vesikalar”, “dokümanlar”, “yazılı belgeler” gibi anlamlara gelmektedir.)

¹⁰ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu’l-Mesâhif*, I, 202.

¹¹ en-Nesâî, *Fedâilü’l-Kur’ân*, s. 13; el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib (v. 403/1013), *İ’câzu’l-Kur’ân*, Dâru’l-Meârif, Mısır 1997, s. 40.

¹² İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (v. 276/889), *Te’vîlu Müşkili’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut trz., s. 37; el-Bâkîllânî, *İ’câzu’l-Kur’ân*, s. 60; Mekki b. Ebî Tâlib (v. 437/1045), *el-İbâne an Meâni’l-Kırâât*, Dâru Nahdati’l-Mısır, trz., s. 65.

¹³ el-Kâsım b. Sellam, *Fedâilu’l-Kur’ân*, s. 286-287, 320, 324, 341; el-Firyâbî, Ebû Bekir Ca’fer b. Muhammed (v. 301/913), *Fedâilü’l-Kur’ân*, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 1989, s. 89; en-Nesâî, *Fedâilü’l-Kur’ân*, s. 13; İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu’l-Mesâhif*, I, 169, 196, 200; el-Bâkîllânî, *İ’câzu’l-Kur’ân*, s. 40, 60; el-Müstağfirî, *Fedâilü’l-Kur’ân*, I, 354; Mekki b. Ebî Tâlib *el-İbâne*, s. 78.

¹⁴ *Kur’ân’ın Kureyş lehçesi üzere çoğaltılması yedi harf ruhsatını sınırlamış ve resm-i hat konusunda birlik sağlamışsa da bu nüshalarda hareke ve nokta bulunmadığı için sözü edilen ruhsat bir ölçüde de olsa geçerliliğini korumuş ve kıraat ihtilafları içinde günümüze kadar gelmiştir.* Detaylı bilgi için bkz. Birişik, Abdülhamit, “Kıraat”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, s. 426-433.

ardı edilmemesi gereken bir çelişkiye yol açmaktadır. Meselenin netleşmesi açısından birkaç somut örneği zikredelim:

a) Muhsin Demirci, *Kur’ân Tarihi ve Tefsir Usûlü* adlı kitaplarında, Halife Mervan’ın Hz. Ebû Bekir’in cem ettiği mushafı yaktırdığını ve “İmam Mushaf”ın Hz. Osman’ın teksir ettiği Mushaf olduğunu ifade eden şu bilgiye yer verir:

“Mervân bu konudaki endişesini, ‘Ben onu yaktım, çünkü onda bulunanlar İmam Mushaf’a¹⁵ yazılmış ve korunmuştur. İnsanların, üzerinden uzun zaman geçerse bu (imam) Mushaf hakkında bazı kimselerin şüphe etmesinden ya da birinin çıkıp da Ebû Bekir Mushafı’nda bir şey (ayet ya da sûre) vardı ki o bu Mushaf’a yazılmadı demesinden korktum’ sözleriyle dile getirmiştir.”¹⁶

Hz. Osman’ın, “Siz benim yanımda bile ihtilaf ediyorsunuz, uzak beldelerde yaşayanlar elbette daha fazla ihtilafa düşeceklerdir. Ey Muhammed ashâbı! Bir araya gelip insanlara bir imâm (Mushaf) yazınız”¹⁷ sözlerini İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî’nin *el-Mesâhif*’ine istinâden nakleden Demirci; birkaç sayfa sonra Mennâu’l-Kattan’ın *Mebâhis*’ine istinâden Hz. Osman zamanında teksir edilen nüshaların gönderildiği yedi beldeyi zikrederek, “Bilindiği gibi Medîne’deki nüshaya ‘İmam Mushaf’ denilmektedir”¹⁸ ifâdesine yer verir.

Demirci son zikrettiğimiz bilgiyi *Tefsir Terimleri Sözlüğü* “Mushaf-ı İmam” maddesinde de şöyle vermektedir:

“Hz. Osman’ın emri üzere yazılan Mushaf. Bilindiği gibi kıraatte ve kitabette birliği sağlamak amacıyla Hz. Osman döneminde Kur’ân metni 7 adet çoğaltılıp bir tanesi Medîne’de bırakılmış, diğerleri de Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Bahreyn’e gönderilmiştir. İşte Medîne’deki bu nüshaya ‘Mushaf-ı İmam’ ya da ‘el-Mushafu’l-Ümm’ yahut da ‘Mushaf-ı Osmanî’ adı verilmiştir.”¹⁹

Aynı müellif *Tefsir Tarihi* kitabında ise, aşağıda kaydedeceğimiz ifadeleriyle Hz. Ebû Bekir’in cem ettiği mushafı “İmam Mushaf” olarak nitelemektedir. Söz konusu bilgi ise Suat Yıldırım’a istinâden nakledilmiştir:

“Hz. Ebû Bekir zamanında derlenecek mushafın esas otorite ve teminat olması gerekiyordu. Bundan dolayı elde mevcut olan metni bir yandan ashâbın nüshaları ve hafızaları ile teyid ederek, bir yandan da ferdî hataları düzelterek, sonuçta ümmetin icmâına mazhar olabilecek ‘İmam Mushaf’a resmî bir hüviyet kazandırmak gerekiyordu”²⁰

Kezâ diğer bir eserindeki “Zeyd b. Sâbit’in cem ettiği İmam Mushaf, yedi harfin tamamını ihtivâ etmekteydi...”²¹ ifadesi de bu yöndedir, hatta aynı eserinde “İmam Mushaf’ın Yaktırılması”

¹⁵ Cümlelerin siyakından buradaki “İmam Mushaf” ile Hz. Osman Mushafı’nın kastedildiği anlaşılmalıdır.

¹⁶ Demirci, Muhsin, *Kur’ân Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 126-127; a. mlf., *Tefsir Usûlü*, İFAV, İstanbul 2012, s. 95 (Demirci eserindeki bu bilgiyi, İbn Ebî Dâvud, *el-Mesâhif*, nşr.: Arthur Jeffery, Leiden 1937, s. 25 ve Subhi es-Salih, *Mebâhis*, Beyrut 1985, s. 83’e istinâden nakletmiştir. Ancak gördüğümüz kadarıyla *el-Mesâhif*’te doğrudan ve sıfat tamlaması şeklinde “İmam Mushaf/المُصْحَفُ الْإِمَامُ” kullanımı yoktur. Belirtilen rivâyette sadece “المُصْحَفُ” lafzı geçmektedir. *Mebâhis*’de yer alan aynı rivayet de Subhi es-Salih’in *el-Mesâhif*’ten naklidir ve metinde “المُصْحَفُ الْإِمَامُ” şeklinde olan lafzın, rivâyetin aslından değil müellifin tercihinden kaynaklandığı anlaşılmalıdır. Bkz. İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu’l-Mesâhif*, I, 211; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-İlm, Beyrut 2000, s. 83.).

¹⁷ Demirci, *Kur’ân Tarihi*, s. 128; a. mlf., *Tefsir Usûlü*, s. 96.

¹⁸ Demirci, *Kur’ân Tarihi*, s. 132; a. mlf., *Tefsir Usûlü*, s. 101.(Mennau’l-Kattan, *Mebâhis*, Beyrut 1986, s. 131’den naklen.)

¹⁹ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2011, s. 200.

²⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, İFAV, İstanbul 2006, s. 19-20. Ayrıca bkz. Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Kerim ve Kur’ân İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1989, s. 63-64.

²¹ Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, İFAV, İstanbul 2012, s. 53.

adlı başlık altında yine Hz. Ebû Bekir Mushafı'nın Mervan tarafından yakılması hadisesinden bahsedilmektedir.²²

b) İdris Şengül, Ebû Zehra ve Suat Yıldırım'dan nakille şunları kaydeder: "... Hz. Ebû Bekir devrinde Zeyd b. Sâbit başkanlığında yazılan İmam Mushafı, farklı Arap lehçelerini konuşanlara kolaylık olsun diye müsaade edilen yedi harf (lehçe) üzerine okumaya müsait bir şekilde yazılmıştı..."²³

Aynı makalede, birkaç sayfa sonra: "Çoğaltılan Mushaf'ların sayısı konusunda ihtilaf vardır. Elimizdeki mevcut rivâyetlere göre en az dört, en fazla sekiz adet Mushaf yazılmıştır. Bunların birisi 'İmam Mushafı' olarak Medîne-i Münevver'e (hilafet merkezinde) bırakılmış..."²⁴ ifadelerine rastlanmaktadır.

İlk bilgiye göre Hz. Ebû Bekir devrinde, daha önce yazılıp muhafaza edilmiş olan dokümanlar bir araya toplanarak bir Mushaf yazılmıştır ve bu "İmam Mushafı"dır. İkinci bilgiye göreyse "İmam Mushafı" Hz. Osman zamanında teksir edilen nüshalardan Medîne'de bırakılmış olmalıdır.

c) Mehmet Ünal, "Çoğaltılan nüshalarda, Hz. Ebû Bekir tarafından derlenen İmam Mushaf esas alınmıştır"²⁵ ifadesiyle İmam Mushaf'ın Hz. Ebû Bekir mushafı olduğunu belirtmektedir. Keza yazarın asıl Kur'an'ın yaktırıldığı şeklindeki iddiayla ilgili İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî'ye istinâden verdiği bilgi şu şekildedir: "Bu iddia Hz. Hafsa'nın ölümü üzerine ondaki İmam Mushaf'ın Medîne Valisi Mervan tarafından alınıp daha sonra Müslümanlar arasında bir ihtilafa sebebiyet vermemesi için yaktırıldığına dâir rivâyetlere dayandırılmaktadır."²⁶ Görebildiğimiz kadarıyla Hz. Hafsa'da bulunan mushafın "İmam Mushaf" adıyla tarif edilmesi Ünal'a ait bir tercihtir. Zira İbn Ebî Dâvud'un nakillerinde, daha önce de belirtmiş olduğumuz üzere söz konusu Mushaf bu şekilde adlandırılmamaktadır.

Ünal, aynı çalışmanın "Kur'an'ın İç Düzeni" adlı bölümünde ise "İmam Mushaf"ın Hz. Osman zamanında yazılan mushaf olduğuna dâir şu bilgileri kaydetmektedir:

"Sûrelerin tertibinin tevkîfi olduğunu ileri sürenler Hz. Osman (v. 35/656) zamanında yazılan ve 'İmam' adı verilen Mushafın bütün sahâbe tarafından icmâlen kabul edildiğini, ona muhalefet edilmediğini ve diğer şahıs mushaflarının yakıldığını göz önünde bulundurarak bu kanaate varırlar. Bu görüşe Ebû Ca'fer en-Nehâs (v. 338/949) ve Ebû Bekir el-Enbârî (v. 328/940) katılmaktadır. Tertibin, sahâbe içtihadına dayandığını kabul eden görüş sahipleri ise sahâbe elinde bulunan mushaf'ların çeşitli tertiplerde oluşunu kanıt olarak sunarlar. Bu görüşü de İmam Mâlik (v. 179/795) desteklemektedir. İbn 'Atıyye ise (v. 541/1147) her iki görüşü birleştirmeye çalışmıştır."²⁷

d) Davut Aydın, Kur'an'ın iki kapak arasında toplanmasının sebeplerini ve derlemeyi hazırlayan amilleri sıraladıktan sonra; "Bütün bu sebepler, Kur'an'ın resmî geçerlilik ve icmâ-ı ümmete mazhar olmuş bir 'İmam Mushaf' halinde derlenmesini icap ettirmişti" demektedir.²⁸ Burada

²² Bkz. Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, s. 76-80.

²³ Şengül, İdris, "Hz. Osman Dönemi'nde Kur'an-ı Kerim'in İstinsahı Çoğaltılıp Neşredilmesi", *Kur'an'ın Mucizevi Korunması*, Işık Yayınları, İzmir 2004, s. 104. (Ebu Zehrâ, *el-Kur'an*, s. 34; Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, s. 67'ye istinâden.)

²⁴ Şengül, "Hz. Osman Dönemi'nde...", s. 110.

²⁵ Ünal, Mehmet, "Kur'an'ın Metinleşme Tarihi", *Tefsir El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 43.

²⁶ Ünal, "Kur'an'ın Metinleşme Tarihi", s. 52.

²⁷ Ünal, Mehmet, "Kur'an'ın İç Düzeni", *Tefsir El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 98 (ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî*, Beyrut 1995, I, 287-293'ten naklen).

²⁸ Aydın, Davut, "Kur'an-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem' Edilmesi", *Diyanet İlmî Dergi-Kur'an Özel Sayısı*, s. 192 (Öztürk, Hayrettin, *Ebedî Mucize Kur'an: Yazılması ve Toplanması*, Erkam Matbaacılık, İstanbul 2005, s. 106'dan naklen).

kastedilenin Hz. Ebû Bekir’in mushafı olduğu anlaşılmaktadır. Aynı çalışmanın diğer bir yerinde ise Mervan’ın Hz. Ebû Bekir mushafını yaktırmasıyla ilgili -daha önce zikredilen- ifadesi yer almaktadır. Mervan söz konusu ifadesinde, yaktırdığı Hz. Ebû Bekir mushafında bulunanların “İmam Mushaf” a yani Hz. Osman Mushafı’na yazılıp korunduğunu; “Ben bu işi yaptım, çünkü onda bulunanlar imam mushafa yazılmış ve korunmuştur. İnsanların üzerinden uzun zaman geçerse bu (imam) mushaf hakkında bazı kimselerin şüphe etmesinden ya da birinin çıkıp da, ‘Ebû Bekir Mushafı’nda bir şey vardı ki, o yazılmadı’ demesinden korktum” sözleriyle beyan etmektedir.²⁹ Dolayısıyla buna göre de “İmam Mushaf” Hz. Ebû Bekir’in cem ettiği ilk mushaf değil Hz. Osman’ın mushafıdır.

Konuyla ilgili karışıklığa dair tablonun netleşmesi açısından verdiğimiz bu örneklerden sonra, temel ve klasik kaynaklarımızda “İmam Mushaf” a dâir verilen bilgileri tetkik etmek üzere bazı eserlerin içeriklerini gözden geçirmeye çalışalım.

I- İlk Üç Asır Zarfında Telif Edilen Üç Eserde “İmâm (Mushaf)”

Bu bölümde ilk üç asırda eser vermiş olan üç müellifin konuyla ilgili değindikleri noktalar incelenecektir. Bunların ilki, günümüze ulaşan *Fedâilü’l-Kur’ân* türü eserlerin en eskilerinden birinin sahibi Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v. 224/837); ikincisi, ilk üç asrın tefsir rivâyetlerinin kendinden sonraki nesillere intikalini sağlayan müfessir-fakîh İbn Cerîr et-Taberî (v. 310/922); sonuncusu ise Kur’ân’ın metinleşme tarihi/mushaf konusundaki rivâyetleri bir araya toplayan en önemli/meşhur müstakil eser olan *Kitabu’l-Mesâhif*’in müellifi İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî’dir (v. 316/928). Her ne kadar son iki müellifin vefat tarihleri dördüncü asrın başlarına denk geliyorsa da daha ziyade üçüncü asra nispet edilmelerine engel yoktur. Bu üç müellifin tespitleriyle meselenin büyük ölçüde çözülmüş olduğu belirtilmelidir. Bahsi geçen üç müellifin eserleriyle yetinecek olmamızın diğer bir sebebi ise kendisiyle Mushaf’ın kastedildiği bir sıfat olarak “الإمام” lafzının, ilk döneme ait çok az eserde yer almış olmasındandır. Sıfat tamlaması şeklinde “المُصْحَفُ الإمام” tabiri ise gördüğümüz kadarıyla ilk dönemde hiç kullanılmamaktadır.

a) Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’ın (v. 224/837) naklettiği bir rivâyet şöyledir:

“Ebû ‘Ubeyd→ Haccâc→ Hârûn→ ‘Âsım el-Cahderî: (Hz. Osman’ın) insanlar için yazdırdığı Osman Mushafı el-İmâm’da (الله . . . الله) lafızlarının tamamı elif olmaksızın yazılmıştı. Bu iki elifi el-Mushaf’a ilk defa Nasr b. ‘Âsım eklemiştir.”³⁰

Görüldüğü gibi söz konusu rivâyette “el-İmâm” tabiri Hz. Osman’ın mushafı için kullanılmaktadır. Tercümesini verdiğimiz metnin “... في الإمام مُصْحَفُ عُثْمَانَ...” kısmında “el-İmâm” denildikten sonra “Osman Mushafı” şeklinde bir açıklamayla bu lafız tavzih edilmiştir.

b) İbn Cerîr et-Taberî’nin (v. 310/922) *Câmi’u’l-Beyân*’ındaki iki rivâyet araştırmamıza ışık tutucu niteliktedir.

b.a) “Ya’kûb b. İbrâhim→ İbn ‘Uleyye→ Eyyûb→ Ebû Kılâbe” zinciriyle nakledilen rivâyette Hz. Osman mevcut kıraat ihtilaflarından rahatsızlık duyarak herkesi birleştirecek bir mushafın yazılmasını istemekte ve “اجتمعوا يا أصحاب محمد، فاكتبوا للناس إمامًا / Ey Muhammed’in (sas) ashâb! Toplanın ve insanlar için bir ‘imam (mushaf)’ yazın!”³¹ cümleleriyle bu isteğini

²⁹ Aydüz, “Kur’ân-ı Kerîm’in İki Kapak Arasında...”, s. 209. (Aydüz söz konusu alıntıyı çalışmasına, “İbn Ebî Dâvud, *Mesâhif*, I, 219” ve “Subhi es-Salih, *Mebâhis*, s. 83” referanslarıyla taşımıştır.)

³⁰ Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdullah el-Bağdâdî, *Fedâilü’l-Kur’ân*, Dârü İbn Kesîr, Beyrut 1995, s. 305.

³¹ et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, I, 61-62. Ayrıca bkz. İbn Battâl, Ebû’l-Hasan Ali (v. 449/1057), *Şerhu Sahih-i Buhârî*, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 2003, X, 225; Müttakî el-Hindî (v. 975/1567), *Kenzü’l-Ummâl fi Süneni’l-Akvâli ve’l-Ef’âl*, Müessesetü’r-Risale, Beyrut 1981, II, 582 (hadîs no: 4776).

belirtmektedir. Hz. Osman'ın bu ifadesindeki "İmam" nitelemesinin, daha sonra ortaya çıkacak olan "İmam Mushaf" tabirinin ilk nüvesini oluşturduğu anlaşılmaktadır.

b.b) el-Müsennâ'nın Nisâ 4/101. âyetiyle³² ilgili, altı kişilik bir rivâyet zinciriyle (İshak→ Bekr b. Şürûd→ es-Sevrî→ Vâsıl el-Ahdeb→ Abdullah b. Abdurrahman b. Ebzâ→ Abdurrahman b. Ebzâ) Übeyy b. Ka'b'a istinaden naklettiği rivâyette, onun âyeti "إِنْ خِفْتُمْ" kısmı olmaksızın "أَنْ تَقْصُرُوا" قال بكر: وهي في "الإمام" şeklinde okuduğu belirtilmektedir. Ancak Bekr ("الإمام" قال بكر: وهي في "الإمام") "أَنْ تَقْصُرُوا مِنْ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا" (مصنف عثمان), âyetin "İmam" da yani Hz. Osman Mushafı'nda "أَنْ تَقْصُرُوا مِنْ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا" şeklinde olduğunu belirtmiştir.³³

Görüldüğü gibi "İmam", Hz. Osman mushafı için yapılan bir tavsiftir. *Câmi 'u'l-Beyân*'ın Ahmed Muhammed Şâkir'in tahkikiyle yapılan Müessesetü'r-Risâle baskısında metin bu şekildedir. Kezâ eserin Mahmud Şâkir tahkikine göre yapılan Dâru İbn Hazm baskısında da metin aynıdır.³⁴ Dâru Hicr baskısında ise tahkik Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki'ye aittir ve rivâyette yer alan söz konusu vasıf: "مُصْنَفِ الْإِمَامِ عُثْمَانَ" / *Bekr dedi ki: O (âyet) İmam Osman'ın Mushafı'nda...* şeklinde kaydedilmiştir.³⁵ Burada ise "İmam" Hz. Osman'ı ifade etmektedir ancak sonuç itibarıyla kastedilen mushaf yine Hz. Osman'ın mushafıdır.

c) İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî (v. 316/928) meşhur eseri *Kitâbu'l-Mesâhif*'de Kur'an'ın metinleşme tarihiyle ilgili pek çok rivâyete yer vermektedir. Makaleye esas teşkil eden meselemiz açısından en net ifadeleri ihtiva eden en eski eser budur.

c.a) Taberî'nin de naklettiği "Ey Muhammed'in (sas) ashâbı! Toplanın ve insanlar için bir 'imam (mushaf) yazın!" rivâyetinde Hz. Osman'ın mushafı kastederek yaptığı "imam" vurgusu konumuz açısından önemlidir. Yukarıda zikri geçen rivâyeti "Abdullah→ Ziyad b. Eyyûb→ İsmâil→ Eyyûb→ Ebû Kılâbe" zinciriyle İbn Ebî Dâvud'un da naklettiği görülmektedir.³⁶

c.b) İbn Ebî Dâvud'un söz konusu eserindeki başlıklardan biri "الإِمَامُ الَّذِي كَتَبَ مِنْهُ عُثْمَانُ رَضِيَ" şeklindedir. Yaklaşık olarak "Osman'ın (r.a.) onu esas alarak diğer mushafları yazdırdığı kendi mushafı olan 'el-İmâm'" şeklinde çevrilebilecek bu başlık, "الإِمَامُ" in Hz. Osman'ın mushafı olduğunu teyit etmekte ve bu mushaf esas alınarak sair mesâhif'in çoğaltıldığını bildirmektedir.³⁷ Bu durumda mesâhifin tamamının "الإِمَامُ" şeklinde tanımlanmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan eğer bu nüsha Hz. Osman'ın şahsına aitse, sair nüshaların istinsahından sonra birinin devlet merkezi sıfatıyla Medîne'de bırakıldığı ve bu nüshanın Hz. Osman'ın şahsî mushafından farklı ikinci bir nüsha olabileceği izlenimi uyanmaktadır.

c.c) Eserde, çoğaltılan mushaflardaki bazı yazım farklılıklarının sıralandığı bölümün başlığı ise yaklaşık Türkçe karşılığıyla beraber, "بَابُ اخْتِلَافِ مَصَاحِفِ الْأَمْصَارِ الَّتِي نُسِخَتْ مِنَ الْإِمَامِ : *İmam (Mushaf) esas alınarak istinsah edilen merkez belde mushaflarındaki ihtilaf bölümü*" şeklindeki başlıktır.³⁸ Her ne kadar buradaki "el-İmâm" lafzı, istinsah edilen mushaflara asıl teşkil etme vasfıyla Hz. Ebû Bekir'in cem ettiği mushafı çağrışırsa da yukarıda zikredilen diğer başlıkla beraber düşünüldüğünde Hz. Osman mushafının kastedildiği netlik kazanmaktadır.

³² Nisâ, 4/101: "وَإِذَا صَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَاثِرُونَ وَأَنْتُمْ حِينًا : عَدُوٌّ مُبِينًا : *Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman, eğer kâfirlerin size bir zarar vereceğinden korkarsanız, namazı kısaltmanızda sizin için bir vebâl yoktur. Kuşkusuz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.*"

³³ et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr, *Câmi 'u'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000, IX, 127.

³⁴ Bkz. et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2013, IV, 316.

³⁵ et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru Hicr, Kahire 2001, VII, 408.

³⁶ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, I, 203-204.

³⁷ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, I, 245.

³⁸ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, I, 253.

c.d) Müellifin eserinde yer verdiği rivâyetlerde dikkat çeken diğer bir husus “İmam” sıfatının Hz. Osman’ın çevre merkezle gönderdiği mushafların her biri için de kullanılmış olmasıdır. Örneğin Bakara 2/132. âyetinin Şam ve Hicâz ehlinin İmamı’nda “وَأُوصِيَ” lafzıyla, Irak ehlinin İmamı’nda ise “وَوَصَّيْ” lafzıyla imlâ edilmiş olduğu belirtilmektedir.³⁹ “Irak ehlinin İmamı” denilerek Kûfe’ye, “Hicaz ehlinin İmamı” denilerek Mekke’ye gönderilen mushaf kastedilmiş olmalıdır. Son tahlilde, bu şekilde tanımlanan nüshaların da mutlak anlamda “el-İmâm” diye nitelenen Hz. Osman’ın mushafından tefrik edilmiş olduğu vâkıdır. Nitekim o, bir ahâliye değil bütün bölgelere gönderilen mushafı “İmam” olma vasfını taşımaktadır.

İlk Bölüme Dâir Kısa Bir Değerlendirme

İbn Ebî Dâvud’un eserindeki rivâyetlerden ve bazı başlıklardan, Hz. Osman’a ait bir mushafının olduğu, bunun “el-İmâm” diye anıldığı ve bu mushaf esas alınarak diğer mushafın istinsah edildiği anlaşılmaktadır. İbn Ebî Dâvud’un vermiş olduğu bilgilerle beraber değerlendirildiğinde, Kâsım b. Sellâm ve et-Taberî’nin nakletmiş oldukları rivâyetlerde, detaylı açıklama yapılmaksızın “el-İmâm” diye bahsedilen ve Hz. Osman Mushafı olduğu belirtilen nüsha ile de Hz. Osman’ın imlâ ettirdiği bu ilk husûsî nüshanın kastedilmiş olduğu ihtimalinin kuvvetlendiği söylenebilir. Bu bilgilerin bizi götüreceği sonuç, Hz. Osman’ın söz konusu mushafı imlâ edilirken Hz. Ebû Bekir’den Hz. Ömer’e, ondan da kızı Hz. Hafsa’ya intikal eden Mushaf’ın esas alınmış olduğudur. Nitekim Hz. Osman’ın Hz. Hafsa’dan bunu istediği ve istinsah işi bittikten sonra îade ettiği bize ulaşan kesin bilgiler arasındadır.

Şu halde Hz. Hafsa’dan alınan Hz. Ebû Bekir Mushafı, Hz. Osman zamanında çoğaltılan bütün mushafın değil sadece Hz. Osman’ın mushafının yazım işi bitene kadar emanet kalmıştır. Daha sonra Hz. Osman’ın istinsah ettirdiği bu ilk nüsha, istinsah edilen diğer nüshaların yazımında merci olmuş ve “İmam” addedilmiştir. Aklen de böyle olması daha uygundur. Zira Hz. Ebû Bekir Mushafı’nda mevcut olan yedi harfe dâir farklılık ve detayların⁴⁰ Hz. Osman’ın yazdırdığı “İmam” a nakledilmemiş olması gerekmektedir. Nitekim Hz. Osman’ın yaptığı faaliyet de zaten bu alanda ortaya çıkan ihtilafın izâlesi içindir. Yani o, kendi döneminde ortaya çıkan kıraat ihtilaflarını önlemek amacıyla Kur’ân’ın yedi harften birine göre çoğaltılmasını kararlaştırmış⁴¹ ve ilk istinsah edilen mushaf üzerinde bu yönde çalışmalar yapılmıştır. Çeşitli bölgelere gönderilen nüshalarla birlikte birer kâri de gönderilmiştir. Zira metin nokta ve harekesiz olduğu için sahih kıraat bu kârilerin talimiyle öğrenilecektir.⁴² Şayet söz konusu ihtilaf büyüüp sorun teşkil etmemiş olsaydı, iki kapak arasında toplanmış olan ilk mushaf vasfıyla Hz. Ebû Bekir Mushafı’nın “el-İmâm” sayılması ve mutlak surette muhafaza edilmesi gerekirdi. Buna bağlı olarak Hz. Osman da Müslümanlar arasında zuhur eden ihtilafı bertaraf etme adına “el-İmâm” şeklinde tavsif ettiği mushafı oluşturma çabası içerisine girmez; sadece mevcut Hz. Ebû Bekir nüshasını aynen teksir ettirmekle yetinirdi. Kezâ Hz. Ebû Bekir Mushafı’nın Mervân tarafından yakılmış olması da bu faraziye ile “el-İmâm”ın yok edilmiş olduğu anlamına gelirdi.

Ele alınan üç kaynak ışığında kesinleşmeyen nokta ise Medîne’de ikinci bir nüshanın daha bırakılıp bırakılmadığıdır. Zira “Halife” sıfatıyla zaten devlet merkezi Medîne’de bulunan Hz. Osman’a ait “el-İmâm”ın dışında ikinci bir nüshanın orada bırakılmasına gerek duyulmamış olması muhtemeldir. Sonraki dönem müelliflerinden bazıları, Hz. Osman’a ait mushaf esas alınarak istinsah edilen mushaflardan birinin, devlet merkezi Medîne’de bırakıldığı şeklinde bir kanaat belirtmişlerdir. Bu kanaate göre “el-İmâm” Hz. Osman’ın şahsî mushafıdır, Medîne nüshasından ayrıdır ve Medîne nüshası da dâhil diğer nüshalara temel teşkil etmiştir.

³⁹ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, I, 267 (Ayrıntılı bilgi ve farklı örnekler için bkz. a. mlf., a.e., I, 266-275).

⁴⁰ Bkz. ez-Zürkânî, *Menâhil*, I, 253-254.

⁴¹ Demirci, *Kur’ân Tarihi*, s. 127.

⁴² ez-Zürkânî, *Menâhil*, I, 403-404.

II- Konuyla İlgili Bazı Klasik Kaynaklarda Yer Alan Atıflar

İslâmî ilimlerle ilgili klasik kaynaklarda konuyla ilgili bazı bilgilerin ve satır arası ifadelerin olduğu görülmektedir. Bu bölümde es-Semerkandî'den (v. 373/973), *Keşşâfu Istilâhati'l-Fünûn* sahibi et-Tehânevî'ye (v. 1158/1745) uzanan çizgide mütekaddim ve müteahhir ulemânın “İmam Mushaf”la ilgili tespitleri kronolojik olarak ele alınacaktır.

a) es-Semerkandî (v. 373/973), tefsirinin⁴³ çeşitli yerlerinde farklı münasebetlerle “مُصْحَفُ عُثْمَانَ رَأَيْتَ فِي مِصْحَفِ الْإِمَامِ” tabirini kullanır. Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v. 224/837) gibi “عثمان رأى في مصحف الإمام / İmam Osman’ın Mushafı’nda gördüm” diyenlerden yaptığı nakiller⁴⁴ ve kendi tespitleri çerçevesinde çeşitli âyetlerin kıraat ve kitabetiyle ilgili bilgiler veren es-Semerkandî, söz konusu tanımlamayı Hz. Osman’ın mushafı için kullanmakta⁴⁵; bazı yerlerde “مصحف الإمام وهو مصحف عثمان” şeklinde net ifadelerle de yer vermektedir.⁴⁶ Nitekim Hz. Ebû Bekir’in bir araya getirdiği ilk Mushaf Mervan tarafından yakıldığına göre, sonraki tarihlerde kimsenin onu görmesi ve onda “filan kelimenin kitabeti şöyleydi” demesi imkân dâhilinde değildir. Dolayısıyla es-Semerkandî’nin kullandığı “الإمام” ifadesiyle mushaf değil Hz. Osman’ın kastedildiği görülmektedir. Yani sıfat tamlaması “المُصْحَفُ الْإِمَامُ” şeklinde olmayıp muzaf-muzafun ileyh durumunda olan terkip “İmam Osman’ın Mushafı” anlamındadır.

b) es-Sa‘lebî de (v. 427/1036) *el-Keşf ve'l-Beyan*’ın iki yerinde tıpkı es-Semerkandî gibi “مصحف الإمام عثمان” ifadesini kullanarak Ebû ‘Ubeyd’in “Hz. Osman Mushafı’nda gördüm” diyerek imlâ ve kitâbetle ilgili yaptığı açıklamaları nakletmektedir.⁴⁷

c) Ebu Amr ed-Dânî (v. 444/1053) *Câmi‘u'l-Beyân fi'l-Kirâati’s-Seb‘* adlı eserinde “مصحف الإمام” tabirini, Hz. Osman’ın husûsî mushafını kastederek kullanmaktadır.⁴⁸ ed-Dânî’nin sadece “الإمام” diyerek de bu özel mushafı kastettiği anlaşılmaktadır zira müellif, Hz. Osman’ın teksir ederek sair beldelere gönderdiği mushafları, “مصاحف الأمصار” tanımlamasıyla ondan ayırmaktadır.⁴⁹ Kezâ ed-Dânî’nin *et-Teyisir fi'l-Kirâati’s-Seb‘a* adlı eserini şerheden İbn Ebi’s-Sedâd el-Malekî de (v. 705/1305) “İmam Mushaf” vasfını Hz. Osman Mushafı için kullanmaktadır.⁵⁰

ç) el-Beğavî (v. 516/1122), sahâbenin üzerinde ittifak ettiği ve Kur’ân hurûfunun, kendisi esas alınarak korunduğu mushafı “المُصْحَفُ الْإِمَامُ” şeklinde tarif eder.⁵¹ İncelediğimiz eserler arasında kronolojik olarak “المُصْحَفُ الْإِمَامُ” tamlamasının ilk görüldüğü kaynak *Me‘âlimu’t-Tenzil*’dir.

⁴³ es-Semerkandî’nin, günümüzde yapılmış baskılarında adı “Bahru’l-‘Ulûm” şeklinde kaydedilmiş olan tefsiri esasen “Tefsîrû'l-Kur‘ânî'l-Kerîm” veya “Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî” diye bilinmektedir. “Bahru’l-‘Ulûm” adlı eserin müellifi ise Ebû'l-Leys es-Semerkandî değil Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî’dir (v. 860/1456). Bu önemli kaydı düşmekle birlikte, dipnotlarda, istifâde ettiğimiz matbu nüshadaki isim olan “Bahru’l-‘Ulûm”u kullanmak durumunda olduğumuzu belirtmeliyiz. Bilgi için bkz. Yazıcı, İshak, “Semerkandî, Ebû'l-Leys”, *DİA*, Ankara 2009, XXXVI, 475.

⁴⁴ Bkz. es-Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed, *Bahru’l-Ulûm*, y.y., trz., I, 41, II, 171, 439.

⁴⁵ Bkz. es-Semerkandî, *Bahru’l-Ulûm*, I, 106, 117, 356; II, 160, 180, 191, 280, 347; III, 50, 528.

⁴⁶ es-Semerkandî, *Bahru’l-Ulûm*, III, 158.

⁴⁷ es-Sa‘lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed, *el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur‘ân*, Dâru İhyai’t-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002, IX, 324; X, 95.

⁴⁸ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi‘u'l-Beyân fi'l-Kirâati’s-Seb‘*, Câmiatu’ş-Şârîka, Birleşik Arap Emirlikleri 2007, IV, 1642.

⁴⁹ Bkz. Ebû Amr ed-Dânî, *el-Mukni‘ fi Mesâhifi'l-Emsâr*, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kâhire trz., s. 71.

⁵⁰ İbn Ebi’s-Sedâd el-Malekî, *ed-Dürrü'n-Nesîr ve'l-Azbü'n-Nemîr*, Dârü'l-Fünûn, Cidde 1990, IV, 301.

⁵¹ el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd, *Me‘âlimu’t-Tenzil fi Tefsîri'l-Kur‘ân*, Dâru’t-Taybe, Riyad 1998, I, 37. (Söz konusu ifade aynı eserin Dâru İhyai’t-Türâs baskısındaki tahkike göre ise “المُصْحَفُ الْإِمَامُ” şeklinde arada bir açıklama fiili ile birlikte kaydedilmiştir. Bkz. *Me‘âlimu’t-Tenzil fi Tefsîri'l-Kur‘ân*, Dâru İhyai’t-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1998, I, 54.)

d) el-Kurtubî'nin (v. 671/1273) *el-Câmi'*inde de “مصحف الإمام” ifadesi bir defa ve Hz. Osman'ın Mushafı'nı belirtme sadedinde geçmektedir.⁵² Yani “İmam” mushafın değil Hz. Osman'ın sıfatıdır.

e) en-Nesefî (v. 710/1310), Fâtiha Süresi'ndeki “المصراط” kelimesini açıklarken bazı mukrîlerin kelimenin ilk harfini “س” okuduklarını ancak hem Kureyş Lehçesi'ne hem de “İmam Mushaf/المصحف الإمام”ın hattına göre bu harfin “ص” olduğunu belirtir.⁵³

f) İbn Teymiyye (v. 728/1328), Hz. Osman'ın “İmam”a muhalif olan mushafların yakılmasını emrettiğinden bahseder.⁵⁴ “İmam” tabiriyle Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği ilk mushafın kastedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira İslam beldelerine gönderilen nüshalarda da “İmam” esas alınmıştır.

g) Ebû Hayyân (v. 745/1345) tefsirinde “مصحف الإمام” ile Hz. Osman'ın Mushafı'nı kastetmektedir.⁵⁵ Hatta küçük bir yazım ayrıntısından bahsederken Hz. Osman Mushafı'nı “مُصْحَفُ الْإِمَامِ”, Hz. Osman zamanında çoğaltılıp çevre merkezlere gönderilen mushafları ise “مُصْحَفُ الْأُمَمِ” şeklinde tavsif etmektedir.⁵⁶ Bu nüans ışığında “مُصْحَفُ الْإِمَامِ” tarifinin çoğaltılan bütün nüshaları değil, Hz. Osman'ın mushafını ifade ettiği anlaşılmaktadır.

ğ) es-Semînü'l-Halebî (v. 756/1355), kiraatle ilgili bir açıklamasında Ebû 'Ubeyd'in “el-İmâm” diyerek Hz. Osman Mushafı'nda gördüğü bir yazım şeklinden bahsettiğini nakletmektedir.⁵⁷

h) İbn Kesîr'in (v. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'de söz konusu ifadeyi sıfat tamlaması olarak “المصحف الإمام / İmam Mushaf” şeklinde kullanmaktadır. Müellifin, bu ifadeyi bazen Hz. Osman'ın teksir ettirdiği bütün nüshaların ortak bir vasfı olarak kullandığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ Örneğin Hz. Osman'ın, daha sonra ihtilaf sebebi olmaması için “İmam Mushaf” dışındaki bütün mushafların yakılmasını emrettiğini belirtmektedir.⁵⁹ İstinsah edilip çeşitli İslam beldelerine gönderilen mushafların dışındakiler yakıldığına göre, “İmam Mushaf” hepsinin ortak vasfı durumundadır. Müfessirin, “...Cumhur bu lafzı (kelimeyi), Osmânî İmam Mushaf'la beraber her tarafta sâbit olan şekliyle okumuştur”⁶⁰ ifadesi de aynı paraleldedir.

Müellif “*el-Bidâye*”de hicrî 45 yılı zarfında olan hadiselerden bahsederken: “Bu yıl zarfında, vahiy kâtiplerinden biri olan Zeyd b. Sâbit el-Ensârî vefat etti. O, Hz. Osman'ın emriyle şu anda Şam'da bulunan İmam Mushaf'ı yazan kişiydi. Gördüğüm kadarıyla bu hat, hakikaten güzel ve kuvvetli bir hattır...”⁶¹ demektedir. Kezâ Ebân b. Sa'îd'den bahsederken şu açıklamayı yapar: “Onun, Hz. Osman devrine kadar yaşadığı ve Zeyd b. Sâbit'e İmam Mushaf'ı imlâ ettirdiği, daha sonra (hicrî) 29 senesinde vefat ettiği söylenmiştir.”⁶² Bu ifadenin, Zeyd b. Sâbit'e imlâ ettirilen ilk

⁵² el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kâhire 1964, II, 240.

⁵³ en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Hâfızuddîn, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1998, I, 32.

⁵⁴ İbn Teymiyye, Takiyüddin Ebu'l-Abbâs el-Harrânî, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, Mecmau'l-Melik Fehd li-Tıbbâti'l-Mushafî's-Şerif, Medîne 1995, XXVIII, 110.

⁵⁵ Ebû Hayyân, Muhammed Yûsuf b. Ali el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhîr fi't-Tefsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1999, III, 559, 569; VI, 209.

⁵⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, VII, 462.

⁵⁷ es-Semînü'l-Halebî, Ebu'l-Abbâs, *ed-Dürü'l-Masûn fi Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk trz., VIII, 64.

⁵⁸ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru't-Taybe, 1999, I, 28, 43, 51, 102, 653; IV, 101; VII, 52, 204; VIII, 416, 491.

⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 28.

⁶⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 416.

⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 33.

⁶² İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'ihyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1988, V, 362.

nüşayla yani Hz. Osman'a ait mushafıla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Müellifin "Hz. Osman'ın, insanları onun üzerinde birleştirdiği İmam Mushaf..."⁶³ ifadesi de bunu teyit eder gibidir.⁶⁴ Dolayısıyla İbn Kesîr'in, "İmam Mushaf" tabiriyle kimi zaman Hz. Osman'ın yazdırdığı bütün Mushaf/lar/ı kastettiği bazen de Hz. Osman'a ait ilk mushafı -ki diğer Mushaf'ların kaynağıdır- kastettiği izlenimi oluşturmaktadır.

i) Endülüslü tarihçi ve edîb İbnü'l-Hatîb (v. 776/1374); "Hz. Osman b. Affân'a nisbet edilmiş olan İmam Mushaf hakkında dedi ki..."⁶⁵ ifadesiyle, "İmam Mushaf" tarifini Hz. Osman'a ait olan nüsha için kullanmaktadır.

i) ez-Zerkeşî (v. 794/1392), *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı meşhur eserinin iki yerinde "المصحف الإمام" tabirini kullanmaktadır. Bunların ilki, bir kıraatin sahih olması için "İmam Mushaf"ın hattına uygun olmasının şart olduğuna dâir tespit⁶⁶; ikincisi ise, İmam Mushaf'ın noktasız ve harekesiz olduğunun belirtilmesi⁶⁷ sadedindedir. Bu ifadelerle daha ziyade sair nüshaların yazımında esas alınan "İmam"ın yani Hz. Osman mushafının kastedildiği görülmektedir.

j) Kıraat ilmini sistematize eden İbnü'l-Cezerî (v. 833/1429) kâri'lerin bilmesi gereken kıraat kaidelerini manzum olarak özetlediği eserinde, Hz. Osman mushafını "مصحف الإمام" şeklinde ifade etmektedir.⁶⁸

k) Muhibbuddîn en-Nüveyrî (v. 857/1453) istinsah edilen nüshaların Mekke, Basra, Kûfe, Şam, Yemen ve Bahreyn'e gönderildiğini; Hz. Osman'ın kendisi için bir nüsha ayırdığını ve buna "الإمام" denildiğini, ayrıca bir nüshanın da Medîne'de bırakıldığını belirtir.⁶⁹

l) Burhanüddin el-Bikâ'î (v. 885/1480) "مصحف الإمام عثمان/İmam Osman'ın Mushafı" hakkında, "İhtilaf halinde mercî oluşu sahâbenin icmâıyla sâbit olan Mushaf..." ifadesini kullanır.⁷⁰

m) es-Suyûtî (v. 911/1505) 'Ulûmu'l-Kur'ân'a dâir meşhur eseri *el-İtkân*'ın iki yerinde "المصحف الإمام" tabirini kullanmaktadır. Her ikisinde de Hz. Osman'ın teksir ederek İslam beldelerine gönderdiği mushafın kastedildiği anlaşılmaktadır.⁷¹ Keza müellif, nakletmiş olduğu bir rivâyette de "مصحف الإمام" ifadesi ile Hz. Osman mushafına işaret etmektedir.⁷²

n) Aliyyü'l-Kârî (v. 1014/1607) Kâdî İyâz'ın (v. 544/1149) *Şifâ-i Şerîf* adlı eserinin şerhinde "المصحف" için "İmam Mushafı (مصحف الإمام) veya cins isim olarak Hz. Osman mushaflarının tamamı" açıklamasını yapar.⁷³ Dolayısıyla genel anlamda Hz. Osman'ın mushafından "المصحف الإمام" veya "مصحف الإمام" şeklinde bahsedildiğinde bazen teksir edilen nüshaların tamamının bazen de Hz. Osman'ın şahsî Mushafının kastedildiği anlaşılmaktadır.

⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 149.

⁶⁴ Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Câmi'u'l-Mesânîd ve's-Sünen*, I-X, thk.: Abdülmelik b. Abdullah ed-Düheys, Dâru Hıdr, Beyrut 1998, I, 59.

⁶⁵ İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Lisânüddin, *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, II, 340.

⁶⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 331.

⁶⁷ ez-Zerkeşî, *el-Burhan*, III, 453.

⁶⁸ İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Ebu'l-Hayr, *Manzûmetü'l-Mukaddime*, Dâru'l-Muğnî, Riyad 2001, s. 19.

⁶⁹ en-Nüveyrî, Ebu'l-Kâsım Muhibbuddîn, *Şerh-u Taybeti'n-Neşri fî'l-Kirâati'l-'Aşr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, I, 109.

⁷⁰ el-Bikâ'î, Ebu'l-Hasan Burhanüddin (v. 885/1480), *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Suver*, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Kâhire trz., V, 85.

⁷¹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 276; IV, 168.

⁷² es-Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 169.

⁷³ Aliyyü'l-Kârî, Ali b. Muhammed, *Şerhu'ş-Şifâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, II, 243.

o) el-Bursevî (v. 1127/1715), Felak ve Nâs Sûreleri'nin Kur'ân-ı Kerîm'den iki sûre olduğunu anlatma sadedinde Hz. Osman'ın şahsî mushafını (مصحف الإمام عثمان) sair beldelere gönderilen mushaflardan (مصاحف أهل الأمصار) ayırır ancak kitabetlerinin aynı olduğuna vurgu yapar.⁷⁴

ö) et-Tehânevî'nin (v. 1158/1745) *Keşşâfu Istilâhati'l-Fünûn*'un “Mushaf” maddesinde kaydettiği bilgiler şöyledir: “Hz. Osman b. Affân'ın kendi için ayırdığı ve okuduğu mushaf ‘مصحف الإمام’ şeklinde isimlendirilmiştir. Bazılarının vehmettiği gibi bu mushafın hattı Hz. Osman'a değil Zeyd b. Sâbit'e aittir. ‘مصحف الإمام’ ile kastedilenin, sadece Hz. Osman'ın kendine ayırdığı mushafı ifade etmeyip Mekke, Şam, Kûfe, Basra ve diğer yerlere gönderilen mushafların tamamını kapsayan bir cins isim olarak kullanıldığı da söylenmiştir.”⁷⁵

III- Son Dönem ve Çağdaş (Arapça/Türkçe) Bazı Kaynaklarda “İmam Mushaf”

Günümüze uzanan çizgide, özellikle tefsirlere göz gezdirdiğimiz zaman birçok müellifin “İmam Mushaf” tabirini Hz. Osman'ın çoğalttığı Mushafların ortak ismi olarak kullandığı görülmektedir. Makalenin bu bölümünde, Arapça ve Türkçe bazı son dönem ve çağdaş eserlerde sunulan bilgilere yine kronolojik olarak yer verilecektir.

a) Ebu'l-Vefâ el-Hevrîni (v. 1291/1874), Mekke, Medîne, Basra, Kûfe, Şam nüshaları hakkında ittifak olduğunu; Mısır, Yemen ve Bahreyn Mushafları hakkında ise ihtilaf edildiğini nakleder. Aynı şekilde “İmam Mushaf” hakkında da ihtilaf edilmiştir. el-Hevrîni, “O, Hz. Osman'ın Medîne'de bıraktığı mushaf mı yoksa diğerlerinden biri midir?” sorusunu sorar ve bu soruyu “Görünen o ki, ‘İmam’ ismi birine mahsus değil adı geçen Mushafların tümüne şâmil bir isimdir...” cevabını verir.⁷⁶

b) Sıddık Hasan Han'ın (v. 1307/1890) yaklaşımının, Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflar arasında fark gözetmeksizin hepsini genel anlamda “المصحف الإمام/İmam Mushaf” saymak şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷

c) Muhammed Cemâlüddin el-Kâsımî (v. 1332/1914) tefsirinde “مصحف الإمام” ifadesini kullanmaktadır. Müellifin genel anlamda Hz. Osman'ın teksir ettirdiği mesâhifi bu şekilde tavsif ettiği görülmektedir.⁷⁸

ç) Yaklaşık doksan yıl önce vefat etmiş olan es-Sînâvinî (v. 1929?), kıraatin sahih olmasının şartlarından birini, “İmam'a yani Hz. Osman Mushafı'na uygun olması” şeklinde kaydeder.⁷⁹

d) Muhammed Enver Şah el-Keşmîri (v. 1934) “الإمام” diye anılan mushafın Hz. Osman mushafı olduğunu belirtir.⁸⁰

e) Reşid Rıza (v. 1354/1935) “المصحف الإمام” hakkında, “Üçüncü halifenin, sahâbenin onayıyla nüshalarını çevre merkezlere dağıttığı ve ümmetin üzerinde icmâ ettiği mushaf” tanımını

⁷⁴ Bkz. el-Bursevî, İsmail Hakkı (v. 1127/1715), *Rûhu'l-Beyân*, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut trz., X, 545.

⁷⁵ et-Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfu Istilâhati'l-Fünûn*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996, II, 1255.

⁷⁶ Ebu'l-Vefâ el-Hevrîni, *el-Metâli'u'n-Nasriyye*, s. 76-77.

⁷⁷ Bkz. Sıddık Hasan Han, Ebu't-Tayyib el-Kannûci (v. 1307/1890), *Fethü'l-Beyân fî Makâsidi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Asriyye, Sayda-Beyrut 1992, V, 176; VIII, 269; X, 287; XII, 194, 349; XV, 12.

⁷⁸ Bkz. el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddin (v. 1332/1914), *Mehâsinü't-Te'vil*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I, 185; V, 345.

⁷⁹ es-Sînâvinî, Hasan b. Ömer, *el-Aslu'l-Câmi' li-İdâhi'd-Düreri'l-Manzûme*, Matbaatu'n-Nahda, Tunus 1928, I, 48.

⁸⁰ el-Keşmîri, Muhammed Enver Şah el-Hindî (v. 1934), *el-'Urfu's-Şezi Şerhu Sünen-i Tirmizî*, Dâru't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2004, IV, 219.

yapar.⁸¹ Müellifin yaklaşımı, Hz. Osman zamanında çoğaltılan mushafları genel anlamda “İmam Mushaf” saymak şeklindedir.⁸²

f) Mustafa Sâdık er-Râfî (v. 1937), meşhur kavle göre Hz. Osman’ın istinsah ettirdiği Mushafların yedi adet olduğunu; bunların Mekke, Şam, Yemen, Bahreyn, Basra ve Kûfe’ye gönderildiğini, birinin Medîne’de bırakıldığını ve “İmam” diye isimlendirilen mushafın bu olduğunu belirtir.⁸³

g) ez-Zürkânî (v. 1948), *Menâhilü'l-İrfan*’da “المصحف الإمام” tabirini Hz. Osman’ın yazdırıp iki kapak arasında cem ettiği ilk mushaf anlamında kullanır.⁸⁴ Müellif, istinsah edilen mushafların bir görüşe göre altı adet olduğunu ifade eder. Bunlardan dördü Mekke, Şam, Basra ve Kûfe nüshalarıdır. Kalan iki nüsha Medîne’dedir. Bunlardan biri hilâfetin merkezi sıfatıyla Medîne’de bırakılmıştır (المدني العام) diğeri ise Hz. Osman’ın şahsına ayırdığı (المدني الخاص) mushaftır ki “الإمام” sıfatıyla anılan budur. Diğer bir görüşe göre, Hz. Osman Kur’ân’ı bir mushafta topladığı zaman ona “الإمام” adını vermiş ve onu esas alarak diğer mushafları istinsah ettirmiştir. Bunları Mekke, Kûfe, Basra ve Şam’a göndermiş birini de Medîne’de bırakmıştır. Şahsî mushafı da sayılırsa rakam yine altı olur. Nitekim es-Suyûtî ve İbn Hacer’in beş rakamına vurgu yapmaları, Hz. Osman’ın husûsî mushafı olan İmam Mushaf’ı hariç tutmaları nedeniyledir.⁸⁵

Verdiği tafsilatlı bilgileri daha sonra özetleyerek tekrar teyit eden müellife göre, Hz. Osman zamanında yapılan cem’ faaliyeti; Hz. Ebû Bekir zamanında iki kapak arasında toplanan sahifelerin bir İmam Mushaf’a aktarılması ve daha sonra bu Mushaf esas alınarak İslam Devleti’nin merkezlerine gönderilecek olan diğer mushafların istinsah edilmesinden ibarettir.⁸⁶ ez-Zürkânî’nin Hz. Hafsa’dan ödünç alınan Hz. Ebû Bekir mushafını “الصحف”, istinsah edilen mushafların her birini “المصحف”, tamamını ise “المصاحف” şeklinde ifade ettiği de belirtilmelidir.⁸⁷

ğ) Muhammed Zâhid el-Kevserî (v. 1952) “Hz. Osman (r.a.) zamanında yapılan bu çoğaltma işlemi, hicretin 25. yılından 30. yılına kadar tam beş yıl sürdü. Sonra da çoğaltılan bu Mushaf’lar değişik bölgelere gönderildi. Hz. Osman (r.a.) bunlardan bir tane kendisine bir tane de Medineliler için ayırdı. Diğerlerini de Mekke, Şam, Kûfe ve Basra’ya gönderdi.”⁸⁸ ifadeleriyle meseleyi ortaya koyar. el-Kevserî’nin bu ifadelerine göre her ne kadar İmam Mushaf’ın hangisi olduğu net değilse de Hz. Osman mushafının Medîne ahalisine ayrılan nüshadan ayrı tutulduğu nettir.

h) Ömer Nasuhi Bilmen (v. 1971) Hz. Osman’ın yazdırdığı nüshalara “İmam” dendiğini; bununla beraber asıl Hz. Osman’ın yanında kalan Mushaf-ı Şerif nüshasına “İmam” denilmesinin daha yaygın olduğunu söyler.⁸⁹ Bilmen’in bu tespitinin ilk bölümde ele aldığımız *Kitabu'l-Mesâhif*’in rivâyetleriyle uyumlu olduğu görülmektedir.

ı) İbn Âşur (v. 1973), Hz. Osman zamanında tedvin edilen Mushaf için “İmam Mushaf” tanımını kullanmaktadır.⁹⁰ “Şam’a gönderilmiş olan İmam Mushaf...”⁹¹ demesi, Medîne’de çoğaltılıp çevre merkezlere gönderilen mushafları da “İmam” sıfatıyla nitelediğini göstermektedir.

⁸¹ Reşid Rıza (v. 1354/1935), *Tefsîru'l-Menâr*, el-Hey’etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Mısır 1990, I, 70.

⁸² Bkz. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 75; IV, 141, 253; V, 373; VI, 233; VII, 186, 207, 317, 379, 407, 528; VIII, 414; IX, 54, 167, 314, 325, 453; XI, 294, 377; XII, 130.

⁸³ er-Râfî, Mustafa Sâdık b. Abdırrezzak (v. 1937), *Târihu Âdâbi'l-Arab*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, trz., II, 28.

⁸⁴ Bkz. ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfan*, Matbaatu İsa el-Bâbi'l-Halebî, tsz., I, 265, 389.

⁸⁵ ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan*, I, 403.

⁸⁶ ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan*, I, 262.

⁸⁷ ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan*, I, 259.

⁸⁸ el-Kevserî, Muhammed Zâhid, “Çeşitli İslam Merkezlerine Gönderilen Mushaflar ve Müslümanların Kur’an’a Verdikleri Önem”, çev.: Muhittin Akgül, *Usûl*, sayı: 7, yıl: 2007, s. 178.

⁸⁹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, Ravza Yay., İstanbul 2008, I, 25.

⁹⁰ Bkz. İbn Âşur, Muhammed et-Tâhir (v. 1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus 1984, I, 59.

⁹¹ İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 683. Ayrıca bkz. a. mlf., a.e., IV, 187; VIII, 133; X, 7.

Keza müellifin, İnsan Sûresi'nin 4. âyetinde geçen “سَلَسِلًا” kelimesinden bahsederken: “Bu kelime, İmam Mushaf'ta, çevre merkezlere gönderilen bütün nüshalarda ikinci ‘lâm’dan sonra gelen bir ‘elif’le ‘سَلَسِلًا’ şeklinde yazılmıştır...” diyerek devam eden ifadeleri de bunu desteklemektedir.⁹²

Müellif, tefsirinin diğer bir yerinde “İmam Mushaf” tabirini Hz. Ebû Bekir'in cem ettiği mushaf için kullanmaktadır:

“Derim ki: Şüphesiz ki Kur’ân’ın sûre grupları, bugün elimizde bulunan mushaf tertibi üzere Nebî (sas) zamanında sıralanmıştı. Elimizde bulunan mushaf ise, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti zamanında cem edilip yazılan ve Hz. Osman'ın hilafeti zamanında ondan birer nüshanın çevre merkezlere gönderildiği İmam Mushaf'ın nüshasıdır.”⁹³

Dolayısıyla İbn Âşur'un, “İmam Mushaf” tabiriyle, Hz. Ebû Bekir'in cem ettiği de dâhil olmak üzere Hz. Osman zamanında teksir edilen bütün ana nüshaları kastettiği görülmektedir. Muhtemelen bu bakış açısı, Hz. Osman'ın çoğalttığı nüshaların temelinde Hz. Ebû Bekir Mushafı'nın olması sebebiyledir.

i) eş-Şenkîti'nin (v. 1973) tefsirinde “المُصْحَفُ العُمَامِيّ” ifadesinden sonra parantez içinde “(المُصْحَفُ/Ana Mushaf)” açıklaması yapılmıştır.⁹⁴ Ana mushaftır, çünkü o esas alınarak diğer nüshalar teksir edilmiştir.

j) Ebû Zehra (v. 1974) hem “مصحف الإمام”⁹⁵ hem de “المصحف الإمام”⁹⁶ ifadelerini Hz. Osman'ın mushafını (Medîne'de kalan nüshayı⁹⁷) kastederek kullanır.

k) Subhî es-Sâlih (v. 1986) “مصحف الإمام”⁹⁸ ve “المصحف الإمام”⁹⁹ kavramlarını Hz. Osman'ın Medîne'de kendi yanında bıraktığı nüsha için kullanmaktadır.

l) el-Ebyârî (v. 1993) “Osman Mushafı”nın yani Hz. Osman'ın şahsî mushafının “el-İmam” diye isimlendirildiğini belirtir. Hz. Osman daha sonra bunu esas alarak diğer nüshaları çoğalttırmış ve İslam beldelerine göndermiştir.¹⁰⁰

m) Mennâ' el-Kattân (v. 1998) Hz. Osman'ın çoğalttığı nüshaların İslam beldelerine gönderildiğini bir nüshayı da kendi yanında bıraktığını ve bu mushafın “el-İmam/el-İmâm” diye isimlendirildiğini belirtir.¹⁰¹ Hatta müellif, istinsah edilen nüshaları da “العراقي”, “الشامي”, “المصري” ve “المصحف الإمام” şeklinde sıralayarak yukarıdaki tercihini teyit eder.¹⁰²

n) el-Câbirî (v. 2010) mushafın yazım işi tamamlanınca Hz. Osman'ın malzemeleri Hafsa'ya geri gönderdiğini ve oluşturulan mushaflardan (ki onlara İmam Mushaf denilir) büyük şehirlere birer

⁹² İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIX, 378.

⁹³ İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 86. (Orijinal metin şu şekildedir: أَقُولُ: لَا شَكَّ أَنَّ طَوَائِفَ مِنْ سُورِ الْقُرْآنِ كَانَتْ مَرْتَبَةً فِي زَمَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى تَرْتِيبِهَا فِي الْمُصْحَفِ الَّذِي بَأْيَدِينَا الْيَوْمَ الَّذِي هُوَ نُسْخَةٌ مِنَ الْمُصْحَفِ الْإِمَامِيِّ الَّذِي جُمِعَ وَكُتِبَ فِي (خِلَافَةِ أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ وَوَرِثَتْ عَلَى الْأَمْصَارِ نُسْخٌ مِنْهُ فِي خِلَافَةِ عُمَرَ بْنِ الْوَرَيْدِ)

⁹⁴ eş-Şenkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr (v. 1973), *Advâu'l-Beyân fi İzâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, IX, 481.

⁹⁵ Ebû Zehra, Muhammed, *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ: el-Kur'ân*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, trz., s. 38.

⁹⁶ Ebû Zehra, *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ*, s. 33-38, 430.

⁹⁷ Ebû Zehra, *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ*, s. 38.

⁹⁸ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 111.

⁹⁹ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 84.

¹⁰⁰ el-Ebyârî, İbrahim b. İsmail, *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyye*, Müessesetü Sicilli'l-Arab, Kahire 1984, I, 355. Ayrıca bkz. a. mlf., a.e., I, 376; III, 69.

¹⁰¹ el-Kattân, Mennâ' b. Halîl, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 2000, s. 131.

¹⁰² el-Kattân, *Mebâhis*, s. 135.

tane gönderildiğini ifade etmektedir. Bu Mushaf(lar)ın dışında, üzerinde Kur'ân âyetleri yazılı olan her türlü malzemenin de yakılması emredilmiştir.¹⁰³

o) Vehbe ez-Zuhaylî'nin (v. 2015) tefsirinde, “المصحف الإمام” tavsifiyle genel anlamda Hz. Osman zamanında çoğaltılan mesâhifin kastedildiği izlenimi hissedilmektedir.¹⁰⁴

ö) Safvet Mahmud Sâlim'in açıklaması şöyledir: “...Çoğaltılan mushaflar çevre merkezlere gönderildi, Hz. Osman bir mushafı da kendisi için ayırdı. Bu mushafın ‘مصحف الإمام’ diye isimlendirildiği söylenir. Yani ‘Hz. Osman b. Affân’ın mushafı’.”¹⁰⁵

p) es-Sallâbî, “İmam Mushaf’a asıl/temel olan Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk’ın suhufu...”¹⁰⁶ ifadesiyle; İmam Mushaf’ın Hz. Osman’a ait mushaf olduğunu vurgulamaktadır.

r) el-Ömerî, altı nüshanın istinsah edildiğini, bunların dördünün Mekke, Şam, Kûfe ve Basra’ya gönderildiğini; beşinci nüshanın Medîne’de kaldığını, altıncıyı ise Hz. Osman’ın kendi yanında muhafaza ettiğini aktarır. Daha sonra tarih boyunca çoğaltılan mushaflar, “İmam Mushaf” diye bilinen ve yazısı/hattı “er-Resmü'l-Osmânî” diye isimlendirilen Hz. Osman’ın mushafına göre yazıldı.¹⁰⁷

s) Çağdaş müelliflerden Nûruddin ‘Itr’ın, “Hz. Osman bir mushafı kendi yanında muhafaza etti ki bu ‘المصحف الإمام’ diye isimlendirilmiştir” ifadesi de, müellifin söz konusu tabiri cins isim olarak değil Hz. Osman’ın yanında kalan mushafa özel isim olarak kullandığını göstermektedir.¹⁰⁸

ş) Şa‘ban Muhammed İsmail, Hz. Osman’ın kendi yanında bıraktığı mushafa “المصحف الإمام” denilmesinin sebebini; Hz. Osman’ın halife sıfatıyla bütün Müslümanların mercîi oluşuna bağlamaktadır.¹⁰⁹

t) Feryal Zekeriyya el-‘Abd, bazı kimselerin Hz. Ebû Bekir zamanında derlenen mushaftan muradın, kıraat ihtilaflarını bertaraf etmek olduğunu sandıklarını oysaki bunun doğru olmadığını belirtir. Söz konusu mushaf bütün Müslümanlara bir mercî olarak değil; hafız sahâbîlerin vefatıyla zihinlerde mahfuz olan Kur’ân âyetlerinin, hususi mushaf sahibi sahâbîlerin vefatıyla da yazılı metinlerin zayi olmayıp muhafaza edilebilmesi için yapılmıştır. Kıraat ihtilafının önlenmesi amaçlanan mushaf ise Hz. Osman’ın çeşitli merkezlere gönderdiği “المصحف الإمام” adıyla anılan mushaftır. Yani bütün Müslümanlar bu mushafa iktidâ etmiştir.¹¹⁰ Dolayısıyla müellife göre teksir edilen nüshaların tamamı “İmam Mushaf” sayılmaktadır.

u) İsmail Cerrahoğlu, “İmam Mushaf”ın Medîne’de bırakılan nüsha olduğu kanaatindedir: “Hz. Osman’ın istinsah ettirdiği mushaf adedi üzerinde de ihtilaf edilmiştir. Bir rivayette dört nüshadır. Üç tanesi Kûfe, Basra ve Şam’a gönderilmiş, bir tanesini de Medîne’de bırakmıştı. Medîne’deki bu nüshaya ‘el-Mushafu’l-İmâm’ denir.”¹¹¹

ü) Suat Yıldırım, Hz. Ebû Bekir’in cem ettirdiği mushafı “İmam Mushaf” olarak tanımlar. Müellifin verdiği bir dipnot bilgisi “Hz. Ebû Bekir’in iki kapak arasında derletip Hz. Osman’ın

¹⁰³ el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Kur’ân’a Giriş*, Mana Yayınları, İstanbul 2013, s. 248.

¹⁰⁴ ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîrû'l-Münîr*, Dâru'l-Fikri'l-Mu‘âsir, Dımaşk 1998, I, 25; X, 92; XXX, 412.

¹⁰⁵ Sâlim, Safvet Mahmud, *Fethu Rabbi'l-Beriyye Şerhu'l-Mukaddemeti'l-Cezeriyye*, Dâru Nûri'l-Mektebât, Cidde 2003, s. 90.

¹⁰⁶ es-Sallâbî, Ali Muhammed, *Teysîru'l-Kerîmi'l-Mennân fî Sîreti Osman b. 'Affân*, Dâru't-Tevzî', Kahire 2002, s. 229.

¹⁰⁷ el-Ömerî, Ekrem b. Diyâ, *Asru'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyad 2009, 305.

¹⁰⁸ 'Itr, Nûruddin Muhammed el-Halebî, *'Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Matbaatu's-Sabâh, Şam 1993, s. 176.

¹⁰⁹ Şa‘ban Muhammed İsmail, *Resmu'l-Mushafî ve Zabtuhu*, Dâru's-Selam, y.y., trz., s. 18.

¹¹⁰ Feryal Zekeriyya el-‘Abd, *el-Mîzan fî Ahkâmi Tecvîdi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İman, Kâhire, trz., s. 22.

¹¹¹ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 75.

çoğalttığı Mushaf-ı şerîfe, âlimlerimiz ‘el-Mushafu’l-İmâm’ veya sadece ‘el-İmâm’ derlerdi” şeklindedir.¹¹² Hz. Ebû Bekir’in icrâ ettiği cem‘ faaliyeti konusundaki İmam Mushaf vurgusuna birkaç örnek şöyledir:

“...Bundan ötürü eldeki metni bir yandan ashâbın nüshaları ve hâfızaları ile teyid, bir yandan da ferdî hataları tashih ederek, neticede ümmetin icmâından (tasvibinden) geçecek İmam Mushaf’a resmî bir hüviyet ve mer’iyyet kazandırmak gerekiyordu.”¹¹³

“Hz. Ebû Bekir devrinde yazılan İmam Mushaf, yedi harf (lehçe) göz önünde bulundurularak, yani bazı kelimeler, lehçelere göre değişik telaffuzları gösterecek şekilde yazılmıştı.”¹¹⁴

“Hz. Osman bu heyete, gerektiğinde İmam Mushaf’ın imlâsını değiştirebileceklerini söylemişti.”¹¹⁵

v) Halil Çiçek, Mushaf’ın teksir ve dağıtımını konusunu ele aldıktan sonra, “İmam Mushaf” teriminin Hz. Osman’ın yazdığı ilk nüshayı imlediğine dâir şu ifadeleri kullanır:

“Bu gün bütün İslam âleminin elinde bulunan Kur’ân nüshalarının yazılışında ve imlâ kuralında hâlâ Hz. Osman’ın yazdırmış olduğu ve kendisine ‘İmam Mushaf’ denilen o nüshaya uyulmaktadır. Kur’ân tarihi kaynaklarında diğer tüm lehçeleri terk ederek tek lehçe üzere mushafları birleştirme ameliyesine ‘ikinci cem’/toplama’ denir.”¹¹⁶

y) Halis Albayrak İmam Mushaf ile Hz. Ebû Bekir’in cem ettiği mushafı kasteder: “Günümüzde Müslümanların ellerindeki Kur’ân metinleri, Hz. Osman’ın Hafsa’daki İmam Mushaf’tan çoğalttığı nüshalara dayanır. Bu hadise Kur’ân Tarihi açısından çok önemlidir...”¹¹⁷

z) Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’nde “Mushaf” maddesini kaleme alan Mehmet Emin Maşalı, Hz. Osman’ın kendisi için ayırdığı nüshanın “İmam Mushaf” diye anıldığını, diğerleri hakkında “mesahifü’l-emsâr” tabirinin kullanıldığını belirtir.¹¹⁸

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Birinci bölümde ele aldığımız üç eserdeki rivâyetler, özellikle de İbn Ebî Dâvud’un meseleyi ele alış perspektifiyle bakıldığında varılacak netice şudur: Hz. Ebû Bekir’in cem ettiği mushaf esas alınarak hazırlanan ilk mushafa “İmam (Mushaf)” denmektedir. Çeşitli merkezlere gönderilen diğer mushafların yazımında, ilk istinsah edilen ve Hz. Osman’a ait olan bu mushaf esas alınmıştır. “Medîne’de bırakılan” nüshanın aynı zamanda Hz. Osman’a ait olan bu ilk mushaf mı yoksa onun mushafından ayrı ikinci bir nüsha mı olduğu net değildir.

İstinsah edilip yayılan mushaflar da gönderildikleri beldelerin halklarına resmü’l-mushaf ve kıraat konusunda birer “İmam” olmuş ve “Hicaz ehlinin İmamı”, “Irak ehlinin İmamı”, “Şam ehlinin İmamı” şeklinde anılmışlardır. Ancak burada “İmam” vasfının kullanımının, bu mushafların söz konusu bölge halklarına birer rehber olması bakımından tâlî bir kullanım olduğu ve Hz. Osman Mushafı’nı ifade eden “el-İmâm” nitelemesi gibi mutlak olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu

¹¹² Yıldırım, *Kur’ân-ı Kerîm ve Kur’ân İlimlerine Giriş*, s. 63 (Bu bilginin başka bir kaynaktan nakledilmediği, müellifin görüşü olduğu anlaşılmaktadır.).

¹¹³ Yıldırım, *Kur’ân-ı Kerîm ve Kur’ân İlimlerine Giriş*, s. 64 (Bu bilginin başka bir kaynaktan nakledilmediği, müellifin görüşü olduğu anlaşılmaktadır.).

¹¹⁴ Yıldırım, *Kur’ân-ı Kerîm ve Kur’ân İlimlerine Giriş*, s. 67 (Bu bilginin başka bir kaynaktan nakledilmediği, müellifin görüşü olduğu anlaşılmaktadır.).

¹¹⁵ Yıldırım, *Kur’ân-ı Kerîm ve Kur’ân İlimlerine Giriş*, s. 68 (Bu bilgi, müellif tarafından ez-Zerkânî’nin *Menâhil*’ine müsteniden verilmiştir: Kahire, 1943, I, 401).

¹¹⁶ Çiçek, Halil, *Kur’an Nasıl Bir Kitaptır*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 25.

¹¹⁷ Albayrak, Halis, *Tefsir Usûlü*, Şûle Yayınları, İstanbul 2011, s. 29.

¹¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Maşalı, Mehmet Emin, “Mushaf”, *DİA*, Ankara 2006, XXXI, s. 242-248.

isimlendirmelerin ilk istinsah sırasında değil zaman içinde ortaya çıkmış olması daha makul gözükmektedir. Kimilerinin, Hz. Osman zamanında istinsah edilen ana mushafın tamamı için “المُصْحَفُ الْإِمَامُ/İmam Mushaf” tarifini kullanmasında, her bölgenin kendi mushafını imam addetmesinin etkisi olduğu da düşünülebilir.

Klasik kaynaklardan günümüze uzanan çizgiyi de hesaba kattığımızda, Hz. Osman’ın (الإمام), kendine ait mushafının Medîne’de bırakılan nüshadan ayrı olduğu yönünde bir kanaatin oluştuğu da görülmektedir. Muhibbuddîn en-Nüveyrî (v. 857/1453), et-Tehânevî (v. 1158/1745), ez-Zürkânî (v. 1948), el-Kevserî (v. 1952) gibi müelliflerin bu konuda ortaya koydukları ifadeler oldukça berraktır. Öte yandan özellikle İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî (v. 316/928) olmak üzere bazı müelliflerin İmam Mushaf’a dair verdikleri icmâli bilgileri bu yönde yorumlamanın imkân dâhilinde olduğu ancak katiyet derecesinde bir netliğin bulunmadığı görülmektedir. Meseleyi bu kanaat ışığında en açık biçimde ve detaylarıyla izah eden müellif ez-Zürkânî’dir. Bu arada eş-Şenkîti’nin (v. 1973) Hz. Osman mushafı için herkesten farklı olarak “المُصْحَفُ الْأَمُّ” sıfatını tercih etmesi de dikkat çekicidir.

Öte yandan en kadîm müelliflerden bugüne kadar kullanılagelen “مصحف الإمام : İmam’ın Mushafı/İmam Mushafı” ifadesi; Hz. Osman’ın teksir ettirdiği bütün mushafı ifade eden bir terimden ziyade, halife olduğu için “İmam” diye anılan Hz. Osman’ın mushafından bahsedilirken kullanılan doğal bir tarif izlenimi vermektedir. Bu makale çerçevesinde incelediğimiz eserler arasında kronolojik olarak “المُصْحَفُ الْإِمَامُ” tamlamasının ilk görüldüğü kaynak el-Begavî’nin (v. 516/1122) *Me’âlimu’t-Tenzîl*’idir. Dolayısıyla ilk zamanlarda, yaklaşık olarak hicrî ilk beş asırda kahir ekseriyetle ya sadece “الإمام” şeklindeki tarifin veya “مصحف عثمان/مصحف الإمام” gibi terkiplerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İbn Âşur (v. 1973) Hz. Ebû Bekir zamanında cem edilen mushaf dâhil olmak üzere Hz. Osman döneminde teksir edilerek büyük merkezlere dağıtılan nüshaları “İmam Mushaf” diye nitelermektedir. Suat Yıldırım’a göre ise “İmam Mushaf” Hz. Ebû Bekir’in cem ettirdiği mushaftır. Halbuki yukarıda belirttiği üzere ilk dönem eserlerde “المصحف الإمام” tabirine rastlanmamakta, tek başına kullanılan “الإمام” lafzıyla da Hz. Ebû Bekir Mushafı kastedilmemektedir. Klasik ve çağdaş eserlerde ise “مصحف الإمام” ifadesiyle genel anlamda Hz. Osman’ın husûsî mushafı; “المصحف الإمام” ifadesiyle de Hz. Osman’ın şahsî mushafı, ilk teksir edilen ve büyük merkezlere dağıtılan nüshaların tamamı veya çoğaltılan mushaflardan sadece Medîne’de bırakılan nüsha kastedilmektedir. Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir’in cem ettiği ilk mushafı “İmam Mushaf”ın şümûlüne dâhil etmenin veya bu sıfatı ona tahsis etmenin doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Bu çerçevede “el-İmâm”ın, Hz. Ebû Bekir’den kalma mushaf esas alınarak ilk istinsah edilen ve Hz. Osman’ın şahsî nüshası sayılan mushaf olduğu netleşmektedir. Söz konusu önemli noktanın bazıları tarafından göz ardı edildiği ve genel bir ifadeyle “Medîne’de bırakılan” nüshanın “İmam Mushaf” olarak telakki edildiği anlaşılmaktadır. Oysaki Medîne’de bırakılan nüsha ile diğer merkezlere gönderilen nüshalar arasındaki nitel farklılık belirtilmediği zaman, sadece Medîne nüshasının “İmam” sayılması anlamsızlaşmaktadır. Durum bu şekilde analiz edilmediğinde; ya Hz. Osman’a aidiyeti ve üzerinde çalışılmış ilk nüsha oluşu göz önüne alınmaksızın Medîne’de kalan nüshanın “İmam Mushaf” olarak telakki edilmesi ya da söz konusu nüshalar arasında fark olmadığı için ilk nüshaların tamamının “İmam Mushaf” sayılması kaçınılmaz hale gelecektir.

İstinsah edilen ilk nüshaların tamamı muhteva bakımından aynı olduğu (İmam Mushaf’tan kopya edildikleri) için hepsini birden “İmam Mushaf” olarak telakki etmenin de mantıksız olmadığı düşünülebilir. Öte yandan “el-İmâm”/“İmam Mushaf” kavramının mantıken birden fazla nüshayı değil, bir tek nüshayı ifade etmesi yani teke ircâ edilmesi, kanaatimizce hem tarihsel verilere hem de akla daha uygundur. Sadece Medîne nüshasını “İmam” sayan müelliflerin tamamının çağdaş araştırmacılardan oluştuğu dikkat çekmektedir. Bu meyanda bazı müelliflerin net olmayan ifadelerinin birden fazla ihtimale gönderme olarak kabul edilebilecek türden olduğu da belirtilmelidir. Hz. Ebû Bekir Mushafı’nın “İmam Mushaf” cümlesinden addedilmesi ise

Türkiye’deki bazı çalışmalara Suat Yıldırım sayesinde girmiş olan bir “galat-ı gayr-i meşhûr” görünümündedir. Dolayısıyla yapılan tetkik çerçevesinde ortaya konulabilecek en temel sonuç; bazı terim ve kavramların gelişigüzel kullanıldığı, bunun da süreç içinde hatalı bilgileri doğurarak yanlış algılamalara yol açtığı/açacağı şeklindedir.

Netice itibariyle anlaşılan o ki Hz. Osman’a ait mushaf, Hz. Ebû Bekir’den kalan nüsha temelinde hazırlanan, bununla beraber kıraat/lehçe ihtilaflarının izâlesi için istinsahı esnasında üzerinde çalışılarak ittifak edilen ilk nüshadır ve “İmam/İmam Mushaf” budur. Sâir nüshalar bu nüsha esas alınarak istinsah edilmiştir. Müelliflerin konuyla ilgili yaklaşımlarını özetlediğimiz tablo çerçevesinde de hakim olan kanaatin bu yönde olduğu görülmektedir. Hz. Osman Medîne’de ikamet ettiği için, ilk hazırlattığı bu mushaf da tabiatıyla Medîne’de kalmıştır. Daha sonra istinsah edilen ve İslam Devleti’nin belli başlı merkezlerine gönderilen nüshalardan birinin daha başkent Medîne’de bırakıldığına dair kanaatin de tutarsız olmadığı; bununla birlikte ilk dönem kaynakları ışığında bu kaniya varmanın güç olduğu belirtilmelidir. Her halükârda “İmam Mushaf” Hz. Osman’a ait olan, Medîne’de onun yanında bulunan ve ilk istinsah edilmiş olma vasfıyla sair mesâhife “el-İmâm” olma özelliği taşıyan mushaftır. İkinci bir nüshanın daha Medîne’de bırakılmış olup olmadığı konusu bu sonuca varmamıza mani değildir.

Kur’ân tarihi, Kur’ân ilimleri ve Tefsir Usûlü ile ilgili çalışmalarda, “İmam Mushaf” konusunda oluşan/oluşacak olan çelişkilerin izâlesi açısından, bu makalede dikkat çekilen hususların göz önüne alınmasının faydalı olacağı anlaşılmaktadır. Zira beşeriyete hidayet rehberi kılınan Kur’ân-ı Kerîm’le ilgili -en ayrıntılı meseleler dâhil olmak üzere- hiçbir husus küçük ve önemsiz değildir.

Tablo: “İmam Mushaf”ın Hangi Mushaf Olduğuna Dair Yaklaşımlar

Müellif adı	İmam Mushaf'ı isimlendirme şekli	“İmam”/“İmam Mushaf”ın Hangisi Olduğuna Dâir Taşıdığı Kanaat				
		Hiz. Osman'ın ilk imlâ ettirdiği mushaftır	Hiz. Osman'ın ilk imlâ ettirdiği mushaftır. Şahsına aittir ve Medine'de bırakılan nüshadan ayrıdır	Hiz. Osman'ın çoğalttığı mushafların genel adıdır	Hiz. Osman'ın çoğalttığı mushaflardan Medine'de kalan nüshadır	Hiz. Ebû Bekir zamanında cem' edilen ilk mushaftır
el-Kâsım b. Sellâm (v. 224/837)	الإمام	X				
et-Taberî (v. 310/922)	مُصَنَّفُ الإِمَامِ/الإمام	X				
İbn Ebî Dâvud (v. 316/928)	الإمام	X				
es-Semerkandî (v. 373/973)	مُصَنَّفُ الإِمَامِ	X				
es-Sa'lebî (v. 427/1036)	مُصَنَّفُ الإِمَامِ	X				
Ebu Amr ed-Dânî (v. 444/1053)	مُصَنَّفُ الإِمَامِ	X				
el-Beğavî (v. 516/1122)	المُصَنَّفُ الإِمَامِ	X				
el-Kurtubî (v. 671/1273)	مصنف الإمام	X				
en-Nesefî (v. 710/1310)	المُصَنَّفُ الإِمَامِ	X				
İbn Teymiyye (v. 728/1328)	الإمام	X		X?		
Ebû Hayyân (v. 745/1345)	مصنف الإمام	X				
es-Semînü'l-Halebî (v. 756/1355)	الإمام	X				
İbn Kesîr'in (v. 774/1373)	المصنف الإمام	X		X		
İbnü'l-Hatîb (v. 776/1374)	المصنف الإمام	X				
ez-Zerkeşî (v. 794/1392)	المصنف الإمام	X		X?		
İbnü'l-Cezerî (v. 833/1429)	مصنف الإمام	X				
en-Nüveyrî (v. 857/1453)	الإمام		X			
el-Bikâ'î (v. 885/1480)	مصنف الإمام	X				
es-Suyûtî (v. 911/1505)	المصنف الإمام/ مصنف الإمام	X		X		
Aliyyü'l-Kârî (v. 1014/1607)	المصنف الإمام/ مصنف الإمام	X		X		
el-Bursevî (v. 1127/1715)	مصنف الإمام	X				
et-Tehânevî (v. 1158/1745)	مصنف الإمام	X	X?	X		
el-Hevrînî (v. 1291/1874)	الإمام/المصنف الإمام			X		
Siddîk Hasan Han (v. 1307/1890)	المصنف الإمام			X		
el-Kâsımî (v. 1332/1914)	مصنف الإمام			X		

“İmam Mushaf”ın Hangi Mushaf Olduğuna Dâir Kronolojik Bir Tetkik

es-Sînâvînî (v. 1929?)	الإمام	X		X?		
el-Keşmîrî (v. 1934)	الإمام	X				
Reşid Rıza (v. 1354/1935)	المصحف الإمام			X		
er-Râfî (v. 1937)	الإمام				X	
ez-Zürkânî (v. 1948)	المصحف الإمام		X			
el-Kevserî (v. 1952)	-		X			
Ö. N. Bilmen (v. 1971)	İmam	X		X		
İbn Aşur (v. 1973)	المصحف الإمام	X		X		X
eş-Şenkîfî (v. 1973)	المُصَنَّف العُثْمَانِي/ المُصَنَّف الأُمِّ	X				
Ebû Zehra (v. 1974)	المصحف الإمام/ مصحف الإمام				X	
Subhî es-Sâlih (v. 1986)	المصحف الإمام/ مصحف الإمام				X	
el-Ebyârî (v. 1993)	مصحف عثمان: الإمام	X				
Mennâ' el-Kattân (v. 1998)	الإمام				X	
el-Câbirî (v. 2010)	المصحف الإمام			X		
Zuhaylî (v. 2015)	المصحف الإمام			X		
Safvet. M. Sâlim	مصحف الإمام				X?	
es-Sallâbî	المصحف الإمام	X				
el-Ömerî	المصحف الإمام		X?	X		
Nûruddin 'Itr	المصحف الإمام	X?	X?			
Şa'ban M. İsmail	المصحف الإمام		X?	X?	X?	
Feryal Z. el-'Abd	المصحف الإمام			X		
İsmail Cerrahoğlu	İmam Mushaf				X	
Suat Yıldırım	İmam Mushaf					X
Halil Çiçek	İmam Mushaf	X				
Halis Albayrak	İmam Mushaf					X
M. Emin Maşalı	İmam Mushaf		X?		X?	
Muhsin Demirci	İmam Mushaf			X	X	X
İdris Şengül	İmam Mushaf(1)				X	X
Mehmet Ünal	İmam Mushaf			X?		X
Davut Aydüz	İmam Mushaf	X				X

Kaynakça

- Albayrak, Halis, *Tefsir Usûlü*, Şûle Yayınları, İstanbul 2011.
- Aliyyü'l-Kârî, Ali b. Muhammed Ebû'l-Hasan Nüreddin el-Herevî (v. 1014/1607), *Şerhu's-Şifâ*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000.
- Aydüz, Davut, "Kur'an-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem' Edilmesi", *Diyanet İlmî Dergi-Kur'an Özel Sayısı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012, ss. 189-221.
- el-Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib (v. 403/1013), *İ'câzu'l-Kur'an*, thk.: Seyyid Ahmed Sokr, Dâru'l-Meârif, Mısır 1997.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ (v. 516/1122), *Me'âlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'an*, I-V, thk.: Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1998.
- , *Me'âlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'an*, I-VIII, thk.: Muhammed Abdullah en-Nemr vd., Dâru't-Taybe, Riyad 1998.
- el-Bikâ'î, Ebu'l-Hasan Burhanüddin İbrahim b. Ömer b. Hasan er-Rubat b. Ali b. Ebû Bekir el-Hırbevi (v. 885/1480), *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyâtî ve's-Suver*, I-XXII, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Kâhire trz.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (v. 1971), *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatu'l-Müfessirîn*, I-II, Ravza Yayınları, İstanbul 2008.
- Birişik, Abdülhamit, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2002, XXV, s. 426-433.
- el-Bursevî, İsmail Hakkı b. Mustafâ el-İstanbulî el-Hanefî el-Halvetî (v. 1127/1715), *Rûhu'l-Beyân*, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut trz.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid (v. 2010), *Kur'an'a Giriş*, Çeviri: Muhammed Coşkun, Mana Yayınları, İstanbul 2013
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Çiçek, Halil, *Kur'an Nasıl Bir Kitaptır*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.
- Demirci, Muhsin, *Kur'an Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- , *Tefsir Tarihi*, İFAV (Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları), İstanbul 2006.
- , *Tefsir Usûlü*, İFAV (Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları), İstanbul 2012.
- , *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), İstanbul 2011.
- , *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, İFAV (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), İstanbul 2012.
- Ebû Amr ed-Dânî, Osman b. Saîd b. Osman (v. 444/1053), *Câmi'u'l-Beyân fî'l-Kırâati's-Seb'*, I-IV, Câmiatu's-Şârika, el-İmarât (Birleşik Arap Emirlikleri) 2007.
- , *el-Mukni' fî Mesâhifi'l-Emsâr*, thk.: Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, Kâhire trz.
- Ebû Hayyân, Muhammed Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîrüddin el-Endelûsî (v. 745/1345), *el-Bahru'l-Muhîti't-Tefsîr*, I-X, thk.: Sıdkı Muhammed Cemil, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1999.
- Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî el-Bağdadî (v. 224/837), *Fedâilü'l-Kur'an*, Dâru İbn Kesîr, thk.: Mervan el-'Atıyye/Muhsin Harabe/Vefa Takiyyüddin, Beyrut 1415/1995.
- Ebu'l-Vefâ el-Hevrînî, Nasr b. eş-Şeyh Nasr Yûnus el-Vefâî (v. 1291/1874), *el-Metâli'u'n-Nasriyye li'l-Metâbi'i'l-Misriyye fî Usûli'l-Hatıyye*, thk.: Taha Abdülmaksûd, Mektebetü's-Sünne, Kâhire 2005.
- Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa (v. 1394/1974), *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ: el-Kur'an*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, trz.
- el-Ebyârî, İbrahim b. İsmail (v. 1414/1993), *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyye*, I-XI, Müessesetü Sicillî'l-Arab, Kahire 1405/1984.
- Feryal Zekerıyya el-'Abd, *el-Mizan fî Ahkâmi Tecvîdi'l-Kur'an*, Dâru'l-İman, Kâhire, trz.
- el-Firyâbî, Ebû Bekir Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasan b. el-Müstefâd (v. 301/913), *Fedâilü'l-Kur'an*, thk.: Yusuf Osman Fadlullah Cibrîl, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1989.

- İbn Âşur, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî (v. 1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr (Tahrîru'l-Ma'na's-Sedîd ve Tenvîru'l-Akli'l-Cedîd Min Tefsîri'l-Kitabi'l-Mecîd)*, XXX, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus 1984.
- ‘Itr, Nûruddin Muhammed el-Halebî, *‘Ulûmu'l-Kur’âni'l-Kerîm*, Matbaatu’s-Sabâh, Şam 1993.
- İbn Battâl, Ebû'l Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik (v. 449/1057), *Şerhu Sahîh-i Buhârî*, I-X, thk.: Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Mektebetü’r-Rüşd, II. bs., Riyad 2003.
- İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî (v. 316/928), *Kitâbu'l-Mesâhif*, I-II, thk.: Muhibbuddîn Abdüssübân Vâiz, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2002.
- İbn Ebi’s-Sedâd el-Malekî, Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali (v. 705/1305), *ed-Dürrü’n-Nesîr ve'l-Azbü’n-Nemîr*, I-IV, thk.: Ahmed Abdullah Ahmed el-Mukrî, Dâru'l-Fünûn, Cidde 1990.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî (v. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur’âni'l-Azîm*, I-VIII, thk.: Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru't-Taybe, 1999.
- , *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, thk.: Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1988.
- , *Câmi'u'l-Mesânîd ve's-Sünen*, I-X, thk.: Abdülmelik b. Abdullah ed-Düheys, Dâru Hıdr, Beyrut 1998.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (v. 276/889), *Te'vîlu Müşkili'l-Kur’ân*, thk.: İbrahim Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz.
- İbn Teymiyye, Takiyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselam el-Harrânî (v. 728/1328), *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, I-XXXV, thk.: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Mecmau'l-Melik Fehd li-Tıbbâti'l-Mushafi's-Şerif, Medîne 1995.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muahmed b. Yusuf Şemsüddin Ebu'l-Hayr (v. 833/1429), *Manzûmetü'l-Mukaddime fima Tecibu alâ'l-Kârî*, Dâru'l-Muğnî, Riyad 2001.
- İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Lisânüddin Muhammed b. Abdillâh (v. 776/1374), *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.
- el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddin b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk (v. 1332/1914), *Mehâsinü't-Te'vîl*, I-IX, thk.: Muhammed Basil Uyûn es-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. bs. Beyrut, 1997.
- el-Kattân, Mennâ' b. Halîl (v. 1998), *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur’ân*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 2000.
- Keskioglu, Osman, *Kur’ân Tarihi ve Kur’ân Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*, Nebioglu Yayınevi, İstanbul 1953.
- el-Keşmîrî, Muhammed Enver Şah el-Hindî (v. 1934), *el-'Urfu's-Şezî Şerhu Sünen-i Tirmizî*, I-V, tashih: Mahmud Şâkir, Dâru't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2004.
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, “Çeşitli İslam Merkezlerine Gönderilen Mushaf lar ve Müslümanların Kur’an’a Verdikleri Önem” (Makalenin orijinal kaynağı: *Makâlât*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire 1994, s. 101- 114), çev.: Muhittin Akgül, *Usûl*, sayı: 7, yıl: 2007, s. 169-186.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferh el-Hazrecî Şemsüddîn (v. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur’ân*, I-XX, thk.: Ahmed el-Berdûnî/İbrâhin Atfîş, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire 1964.
- Maşalı, Mehmet Emin, “Mushaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2006, XXXI, s. 242-248.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî (v. 437/1045), *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, thk.: Abdülfettah İsmâil Şelebî, Dâru Nahdati'l-Mısr, trz.
- el-Müstağfirî, Ebu'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tezz en-Nesefî (v. 432/1040-41), *Fedâilü'l-Kur’ân*, I-II, thk.: Ahmed b. Fâris es-Selûm, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2008.
- Müttakî el-Hindî, Alâüddin Ali b. Müttakî b. Hüsamüddîn el-Bürhanfûrî (v. 975/1567), *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâli ve'l-Ef'âl*, I-XVI, thk.: Bekrî Hayyânî-Safvet es-Sekâ, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1981.
- en-Nesâî, el-İmam Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî (v. 303/915), *Fedâilü'l-Kur’ân*, thk.: Faruk Hammâde, Dâru İhyâi'l-'Ulûm, Beyrut 1992.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfızuddîn (v. 710/1310), *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-III, thk.: Yusuf Ali Bedîvî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1419/1998.

- en-Nüveyrî, Ebu'l-Kâsım Muhibbuddîn Muhammed b. Muhammed (v. 857/1453), *Şerh-u Taybeti'n-Neşri fi'l-Kirâati'l-'Aşr*, I-II, thk.: Mecdî Muhammed Sürûr Sa'd Baslûm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- el-Ömerî, Ekrem b. Dıyâ, *Asru'l-Hilâfeti'r-Râside*, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyad 2009.
- Öztürk, Hayrettin, *Ebedî Mucize Kur'an: Yazılması ve Toplanması*, Erkam Matbaacılık, İstanbul 2005.
- er-Râfiî, Mustafa Sâdık b. Abdirrezzak b. Said (v. 1937), *Târîhu Âdâbi'l-Arab*, I-III, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, trz.
- Reşid b. Ali Rıza, Muhammed (v. 1354/1935), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, I-XII, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Mısır 1990.
- es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (v. 427/1036), *el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur'an*, I-X, thk.: Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002.
- Sâlim, Safvet Mahmud, *Fethu Rabbi'l-Beriyye Şerhu'l-Mukaddemeti'l-Cezeriyye fi İlmi't-Tefsîr*, Dâru Nûri'l-Mektebât, Cidde 2003.
- es-Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, *Teysîru'l-Kerîmi'l-Mennân fi Sireti Osman b. 'Affân*, Dâru't-Tevzî', Kahire 2002.
- es-Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (v. 373/973), *Bahru'l-Ulûm*, I-III, y.y., trz.
- es-Semînü'l-Halebî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf (v. 756/1355), *ed-Dürrü'l-Masûn fi Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, I-XI, thk.: Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru'l-Kalem, Dımaşk trz.
- Siddık Hasan Han, Ebu't-Tayyib Muhammed b. Ali b. Lütfullah el-Hüseynî el-Buhârî el-Kannûcî (v. 1307/1890), *Fethü'l-Beyân fi Makâsidi'l-Kur'an*, I-XV, Mektebetü'l-Asriyye, Sayda/Beyrut 1412/1992.
- es-Sînavinî, Hasan b. Ömer el-Mâlikî (v. 1929?), *el-Aslu'l-Câmi' li-İdâhi'd-Düreri'l-Manzûme*, I-II, Matbaatu'n-Nahda, Tunus 1928.
- Subhî es-Sâlih (v. 1407/1986), *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-İlm, Beyrut 2000.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I-IV, thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti li'l-Âmme, Kâhire 1974.
- Şa'ban Muhammed İsmail, *Resmu'l-Mushafî ve Zabtuhu beyne't-Tevkîfi ve'l-Istılâhâti'l-Hadise*, Dâru's-Selam, y.y., trz.
- Şengül, İdris, "Hz. Osman Dönemi'nde Kur'an-ı Kerîm'in İstinsahı Çoğaltılıp Neşredilmesi", *Kur'an'ın Mucizevi Korunması*, Işık Yayınları, İzmir 2004, s. 89-117.
- eş-Şenkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkadir el-Ceknî (v. 1393/1973), *Advâu'l-Beyân fi İzâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'an*, I-IX, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr (v. 310/922), *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili Âyi'l-Kur'an*, I-XXIV, thk.: Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000.
- , *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili Âyi'l-Kur'an*, I-XV, thk.: Mahmud Şakir, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2013.
- , *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili Âyi'l-Kur'an*, I-XXVI, thk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 2001.
- et-Tehânevî, Muhammed b. Ali İbnü'l-Kâdî el-Fârûkî (v. 1158/1745), *Keşşafu Istılâhâti'l-Fünûni ve'l-'Ulûm*, I-II, thk.: Ali Dahrûc, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996.
- Ünal, Mehmet, "Kur'an'ın Metinleşme Tarihi", *Tefsir El Kitabı*, Editör: Mehmet Akif Koç, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, ss. 17-58.
- , "Kur'an'ın İç Düzeni", *Tefsir El Kitabı*, Editör: Mehmet Akif Koç, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, ss. 95-103.
- Yazıcı, İshak, "Semerkandî, Ebû'l-Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2009, XXXVI, 473-475.
- Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Kerîm ve Kur'an İlimlerine Giriş*, (4. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 1989.
- ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh (v. 794/1392), *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an*, I-IV, thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut/ Lübnan 1957.

ez-Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa (v. 2015), *et-Tefsîrû'l-Münîr*, I-XXX, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, Dimaşk 1418/1998.

ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm (v. 1367/1948), *Menâhilü'l-İrfan*, I-II, Matbaatu İsa el-Bâbi'l-Halebi ve Şürekâhu, tarihsiz.

dübed